

ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ ΚΡΗΤΗΣ | ΣΧΟΛΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΩΝ ΜΗΧΑΝΙΚΩΝ

ΧΩΡΙΑ ΚΑΙ ΜΕΤΟΧΙΑ ΤΟΥ ΠΛΑΤΑΝΟΥ ΚΙΣΑΜΟΥ

ΚΑΤΕΡΟΥΔΑΚΗΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ: ΣΚΟΥΤΕΛΗΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ

Στο «ταξίδι» μου αυτό της αναζήτησης και διερεύνησης στις παραδοσιακές γειτονιές και οικισμούς του Πλατάνου δεν ήμουν μόνος. Στη διαδρομή απέκτησα πολύτιμους «συνοδοιπόρους» που, με την ευγενική τους προσφορά σε υλικό και πληροφορίες, έκαναν το «ταξίδι μου» πιο εύκολο και αναπάντεχα ευχάριστο! Τους ευχαριστώ θερμά όλους.

Ιδιαίτερα ευχαριστώ τον επιβλέποντα καθηγητή μου κ. Νικόλαο Σκουτέλη για τη συνεργασία και την καθοδήγησή του.

Επίσης, ευχαριστώ θερμά:

τον Παππά Γιάννη Λουπασάκη και τον Κωνσταντίνο Λυκάκη για το φωτογραφικό τους υλικό.

Τον παππού μου, Βασίλη Κατερουδάκη, κάτοικο Αγίων Πάντων.

Τον ιδιοκτήτη του παραδοσιακού καφενείου στους Αγίους Πάντες, Φειδία Μπενιουδάκη.

Τους συγχωριανούς μου:

Οδυσσέα Μαργαριτάκη, Γεώργιο Αθανασάκη, Μιχάλη Στεφανάκη, Στέλιο Μπιχάκη, Κωστή Χρυσοχεράκη, Γεώργιο Μοτάκη, Πόπη Μαραθάκη, Μιχάλη Σκουλάκη, Κωστή Ντεντάκη και την Κατερίνα Νικολακάκη

Τον συντάκτη του τοπικού ιστολογίου <https://sadentrepese.blogspot.com/>, Ιωάννη Παπαδάκη.

Ιδιαίτερα ευχαριστώ την πρεσβυτέρα Άννα Λουπασάκη (ετών 95) για τις προφορικές και ιδιόχειρες, χειρόγραφες γραπτές πληροφορίες της μέσα από το 52 ετών ημερολόγιό της, απ' όπου πήρα και το απόφθεγμα της εργασίας μου.

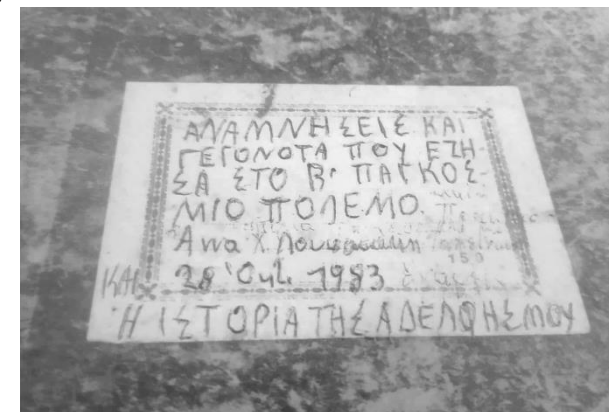
Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω τους γονείς μου και τους οικείους μου για τη συμπαράστασή τους από την αρχή έως το τέλος του «ταξιδιού» μου.

Το καφενείο των Αγίων Πάντων

Η πρεσβυτέρα Άννα Λουπασάκη και το ημερολόγιό της

Περιεχόμενα

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ	6
1.1 Εισαγωγή - Στόχος	7
1.2 Ο οικισμός και η κατοικία	8
2. ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΔΡΟΜΗ	10
2.1 Η Ιστορική και Πολιτιστική Εξέλιξη της Κρήτης.....	11
2.1.1 Η Νεολιθική και Μινωική Περίοδος: Από τις Σπηλιές στα Παλάτια.....	11
2.1.2 Η Μυκηναϊκή και Δωρική Κυριαρχία	12
2.1.3 Ρωμαϊκή και πρώτη Βυζαντινή περίοδος - Αραβοκρατία.....	12
2.1.4 Βενετική Κυριαρχία.....	15
2.2 Η Οικιστική Εξέλιξη της Κρήτης: Από τη Νεολιθική Εποχή έως την Τουρκοκρατία	15
2.2.1 Προϊστορική και Μινωική Εποχή	15
2.2.2 Κλασική και Ρωμαϊκή Περίοδος.....	16
2.2.3 Βυζαντινή και Βενετική Περίοδος	16
2.2.4 Τουρκοκρατία και Νεότερα Χρόνια.....	18
3. ΠΕΡΙΟΧΗ ΔΥΤΙΚΗΣ ΚΙΣΑΜΟΥ	20
3.1 Ιστορική και Γεωγραφική Μελέτη της Κισάμου	21
3.1.1 Γεωγραφική Θέση και Μορφολογία της Κισάμου	21
3.1.2 Οι Διάφοροι Κατακτητές και οι Επιρροές τους.....	22

3.1.3 Η Κίσαμος Κατά την Τουρκοκρατία: Δυσχέρειες, Εξεγέρσεις και Πολιτιστική Κληρονομιά	24
3.1.4 Περιγραφή της Κισάμου από τον Robert Pashley (1834)	25
3.2 Η Δυτική Κίσαμος: Γεωγραφία και Οικιστική Ανάπτυξη... ..	27
3.3 Ο Πλάτανος: Ιστορία, Οικιστική Ανάπτυξη και Αρχιτεκτονική	29
3.3.1 Ιστορική Αναδρομή του Πλατάνου	29
3.3.2 Οργάνωση και Δομή του Χωριού.....	31
3.3.3 Οικονομική και Κοινωνική Ζωή.....	32
3.4 Οικιστικός Ιστός: Γειτονιές και Οικισμοί του Πλατάνου	33
3.4.1 Παραδοσιακοί Οικισμοί και Γειτονιές.....	33
3.4.2 Οικιστική εξέλιξη	38
3.4.3 Η Πειρατική Απειλή και η Απόσυρση από τις Παράκτιες Περιοχές.....	40
3.4.4 Δυσπρόσιτοι Οικισμοί: Απομόνωση και Προστασία	41
4. ΟΙΚΙΣΜΟΙ ΚΑΙ ΓΕΙΤΟΝΙΕΣ	51
4.1 Άγιοι Πάντες	52
4.2 Μονοπλάτανος.....	66
4.3 Βρύσες.....	73
4.4 Καβούσι & Ρίζα.....	90
5. ΚΑΤΑΣΚΕΥΑΣΤΙΚΑ ΚΑΙ ΔΟΜΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ	103
5.1 Υλικά κατασκευής και ιδιότητες – χαρακτηριστικά αυτών	104
5.1.1 Πέτρα:	104

5.1.2. Ξύλο.....	105
5.1.3. Ασβεστοκονίαμα (Κονίαμα) & επίχρησμα	106
5.1.4. Πηλός και λάσπη	107
5.1.5. Κεραμίδια.....	107
5.2 Χαρακτηριστικά γνωρίσματα της παραδοσιακής κρητικής αρχιτεκτονικής.....	108
5.2.1 Κατακόρυφα φέροντα στοιχεία	109
5.2.2 Οριζόντια φέροντα στοιχεία	109
5.2.3 Το Καμαρόσπιτο	110
5.2.4 Τα ανοίγματα	110
5.2.5 Οι κλίμακες (σκάλες)	112
5.2.6 Το εσωτερικό της κατοικίας	112
5.2.7 Το εξωτερικό του σπιτιού.....	114
6. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ	115

«Η μνήμη σβήνει χωρίς μνημεία...»

Πρεσβυτέρα Άννα Λουπασάκη

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1.1 Εισαγωγή - Στόχος

Αντικείμενο μελέτης της παρούσας ερευνητικής εργασίας είναι η αποτύπωση, η μελέτη και η εξέλιξη στο πέρασμα του χρόνου, παραδοσιακών οικισμών και γειτονιών που βρίσκονται στην ευρύτερη περιοχή της Κισιάμου, στο χωριό Πλάτανος. Πραγματοποιείται αρχικά σύντομη αναφορά στα χαρακτηριστικά των παραδοσιακών οικισμών εν γένει και στην Κρήτη σε γεωγραφικό και ιστορικό πλαίσιο. Έπειτα, αναλύονται τα στοιχεία που έχουν συγκεντρωθεί για τους οικισμούς και τις γειτονιές που βρίσκονται γύρω ή μέσα στο χωριό Πλάτανος, όπως οι Άγιοι Πάντες, οι Βρύσες, ο Μονοπλάτανος, το Καβούσι, η Ρίζα κ.ά.

Από τις Πρέσπες ως την Κρήτη και το Καστελόριζο και από την Πύλο ως τον Διδυμότειχο, το ελληνικό τοπίο σημαδεύτηκε διαχρονικά από τις ανθρώπινες δραστηριότητες. Στον αγώνα για την επιβίωση οι κάτοικοι της χώρας μας είχαν συχνά σύμμαχο και άλλοτε αντίπαλο τη φύση. Αποτυπώματα αυτής της διαλεκτικής σχέσης ανθρώπου, φύσης και επιβίωσης είναι σκορπισμένα σε όλο τον ελληνικό χώρο. Μέσα στα δάση και πάνω στις βουνοπλαγιές, στις ακρογιαλιές ή δίπλα στα ποτάμια. Τα χωριά και οι πολιτείες, οι αρχαίοι ναοί μαζί με τις εκκλησίες και τα μοναστήρια, οι ανεμόμυλοι και τα γεφύρια συνθέτουν ένα μοναδικό σε πλούτο και ποικιλία σύνολο.

Ελληνική φύση και μνημεία αποτελούν μια αρμονική και αδιάσπαστη ενότητα.

Αυτή η κληρονομιά αξίζει να γίνει γνωστή σε όλη της την έκταση, συμπεριλαμβανομένης και της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς της χώρας μας, ως αναπόσπαστο στοιχείο της εν γένει πολιτισμικής μας ιστορίας. Υπάρχει ανάγκη, μέσα στον σύγχρονο, πολύπλοκο και συγκεχυμένο κόσμο μας, να μελετηθούν οι ρίζες μας και να αποκαλυφθεί η αληθινή ταυτότητα του τόπου. Η γνώση και η μελέτη της αξίας της παραδοσιακής αρχιτεκτονικής και κληρονομιάς είναι το μέσο για να διαφυλαχθούν τα παραδοσιακά αρχιτεκτονικά μνημεία και οι παραδοσιακοί οικισμοί.

1.2 Ο οικισμός και η κατοικία

Παραδοσιακοί οικισμοί θεωρούνται οι οικισμοί που έχουν διατηρήσει αναλλοίωτη την εικόνα που είχαν στο παρελθόν, καθώς και τον τοπικό τους χαρακτήρα. Δηλαδή, στο σύνολο του δομημένου περιβάλλοντος, τα πολεοδομικά, αρχιτεκτονικά και κατασκευαστικά χαρακτηριστικά έχουν διατηρηθεί σε μεγάλο βαθμό αναλλοίωτα. Παραδοσιακός οικισμός, σύμφωνα με τη νομολογία του ΣτΕ, ορίζεται ως: «Το οικιστικό σύνολο που διατηρεί κατά το μάλλον ή ήττον τον παραδοσιακό πολεοδομικό του ιστό και παραδοσιακά οικοδομήματα και στοιχεία»¹. Ενώ, σύμφωνα με τον Λαγόπουλο, ως παραδοσιακοί οικισμοί ορίζονται οι οικισμοί που «εδράζονται επί της παραδόσεως». Ο παραδοσιακός χαρακτήρας των οικισμών μπορεί να οφείλεται σε ιστορικούς, λαογραφικούς, αισθητικούς, αρχιτεκτονικούς ή πολεοδομικούς λόγους.²

Βασικό κύτταρο του οικισμού είναι η κατοικία και γενικότερα το κτίσμα, αλλά και το έμπυχο και άψυχο υλικό που περικλείεται μέσα. Πρωταρχικός σκοπός της κατοικίας είναι να προφυλάξει την ανθρώπινη ζωή από τις καιρικές συνθήκες και από τους διάφορους εχθρούς είτε πρόκειται

για άγρια ζώα είτε για κατακτητές. Στο χώρο της κατοικίας εξυπηρετούνται βασικές ανάγκες όπως η θέρμανση, η τροφή, ο ύπνος, η ατομική υγιεινή. Συνήθως δίπλα χτίζονταν χώρος και για τα ζώα, χώρος ζωτικής σημασίας για την προφύλαξή τους, επομένως και για την επιβίωση των ιδιοκτητών τους. Η αρχιτεκτονική και η διακόσμηση κάθε σπιτιού εκφράζουν την αισθητική του τόπου και της εποχής που χτίστηκε, την αισθητική των κατασκευαστών και των ενοίκων³. Οι τύποι κατοικίας που συγκροτούν έναν οικισμό είναι αποτέλεσμα των κοινωνικοοικονομικών, πολιτισμικών, γεωγραφικών και κλιματολογικών συνθηκών που επικρατούν σε έναν συγκεκριμένο τόπο. Καθώς όμως οι συνθήκες αυτές μεταβάλλονται με την πάροδο του χρόνου και σε συνδυασμό με τη βελτίωση του τρόπου ζωής, η κατοικία αλλάζει και εξελίσσεται παράλληλα με την εξέλιξη του ανθρώπου, της τεχνογνωσίας και της κοινωνικοπολιτικής κατάστασης του τόπου που βρίσκεται. Στα κτίσματα της λαϊκής δημιουργίας καθρεφτίζεται η αλληλεπίδραση του τόπου και του ανθρώπου. Αποτελούν κατά κάποιο τρόπο μέρος της ταυτότητας του τόπου και των ανθρώπων του. Μέσα στην απλότητά τους περικλείουν μνήμες και ιστορία. Κεντρίζουν το ενδιαφέρον του παρατηρητή, του μελετητή ή του αρχιτέκτονα. Παραδίδουν μαθήματα αρμονίας και

¹ (Συμβούλιο της Επικρατείας (ΣτΕ). Αποφάσεις σχετικές με την προστασία παραδοσιακών οικισμών. απόφαση ΣτΕ 512/1985)

² (Λαγόπουλος, Αριστείδης, Οι παραδοσιακοί οικισμοί στην Ελλάδα, Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση, 1993, σελ 23-24)

³ (Λαγόπουλος Αριστείδης, Οι παραδοσιακοί οικισμοί στην Ελλάδα, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, 1993. σελ 58-65)

κατασκευαστικής σοφίας, ενώ ενδόμυχα αποπνέουν νοσταλγία και εμπνέουν αυτούς που αγαπούν το κτίσμα.⁴

Συμπερασματικά, η καταγραφή και η μελέτη των παραδοσιακών οικισμών είναι πολύ σημαντική στο πλαίσιο της διατήρησης και προστασίας του πολιτιστικού και πολιτισμικού περιβάλλοντος ενός τόπου.

Παραδοσιακή πέτρινη κατοικία με όμορο κτίσμα για χρήση στάβλου

Απομεινάρια πέτρινου στάβλου από τον οικισμό Χωστό

Πέτρινο κτίσμα στάβλου από τον οικισμό Πλάι

⁴ (Φιλιππίδης Δημήτρης, Ελληνική παραδοσιακή αρχιτεκτονική: Κρήτη, Αθήνα: Εκδόσεις Μέλισσα, 1993, σελ 50-65)

2. ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΔΡΟΜΗ

2.1 Η Ιστορική και Πολιτιστική Εξέλιξη της Κρήτης

2.1.1 Η Νεολιθική και Μινωική Περίοδος: Από τις Σπηλιές στα Παλάτια

Αρχαιολογικά ευρήματα αποδεικνύουν την παρουσία του ανθρώπου στην Κρήτη πριν από τουλάχιστον 8.000 χρόνια. Οι πρώτοι κάτοικοι ζούσαν σε σπηλιές και χρησιμοποιούσαν πέτρινα εργαλεία. (Νεολιθική περίοδος 7.000-3.500 π.Χ.). Τη μακρά περίοδο της Νεολιθικής εποχής διαδέχτηκε η Μινωική περίοδος. Ο Άρθουρ Έβανς, που διενήργησε τις ανασκαφές στο παλάτι της Κνωσού, ονόμασε αυτή την εποχή Μινωική, από τον μυθικό βασιλιά Μίνωα. Αυτή η περίοδος διήρκεσε περίπου 1.500 χρόνια και αποτέλεσε τη «χρυσή εποχή της Κρήτης». Κατά τη διάρκεια αυτής της χρυσής εποχής κορυφώθηκε και η κατασκευή έργων υψηλής αισθητικής και εντυπωσιακών οικοδομημάτων. Νέα κτίρια αντικατέστησαν τις κατοικίες των σπηλαιών της προηγούμενης εποχής και κατασκευάστηκαν τα επιβλητικά παλάτια της Κνωσού, της Φαιστού, των Μαλίων και της Ζάκρου που διατηρούνται ως τις μέρες μας. Κατά την ίδια περίοδο ο Μινωικός στόλος κυριαρχούσε στη Μεσόγειο, παρέχοντας πλούτο στο νησί από το εμπόριο και προσφέροντας παράλληλα προστασία από τους

εισβολείς. Γενικά, οι Μινωίτες ήταν ένας ειρηνικός λαός. Γύρω από τις Μινωικές πόλεις δε βρέθηκαν σημάδια οχύρωσης, γεγονός που αποκαλύπτει ότι η διαρκής ειρήνη και ασφάλεια κυριαρχούσαν στο νησί.⁵ Το 1450 π.Χ. ένα κύμα καταστροφής χτύπησε την Κρήτη, προκαλώντας μεγάλες καταστροφές στα παλάτια και στους οικισμούς. Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα την παρακμή του σπουδαίου αυτού πολιτισμού. Μια άλλη θεωρία λέει ότι η αιτία της καταστροφής ήταν η έκρηξη του ηφαιστείου της Σαντορίνης.

Ερείπια από το ανάκτορο Κνωσού

⁵ (https://www.worldhistory.org/Minoan_Civilization/, n.d.)

2.1.2 Η Μυκηναϊκή και Δωρική Κυριαρχία

Την ίδια περίοδο μετανάστευσαν στην Κρήτη Μυκηναίοι (Αχαιοί Έλληνες) από την Πελοπόννησο. Αλληλεπιδράσεις μεταξύ των Μινωιτών και των Μυκηναίων δημιούργησαν ένα κράμα στους τομείς του πολιτισμού και της τέχνης, ενώ νέες πόλεις και παλάτια εμφανίστηκαν ειδικά στη δυτική Κρήτη. Γύρω στο 1100 π.Χ. οι Δωριείς (Έλληνες) εγκαταστάθηκαν στο νησί, όπου έγιναν κυρίαρχοι σε όλους τους τομείς της ζωής. Ο Μινωικός πολιτισμός συνέχιζε να ακμάζει σε κάποιες απομονωμένες πόλεις και χωριά της Κρήτης. Οικισμός όπως το Καρφί στα βουνά του Λασιθίου κατοικήθηκε από Μινωίτες, οι οποίοι αποκαλούσαν τους εαυτούς τους Ετεοκρήτες (αληθινοί Κρήτες). Για κάποια περίοδο, γύρω στον 7ο αιώνα π.Χ., η Κρήτη έγινε ένα σημαντικό κέντρο για την Ελλάδα, αλλά

Ερείπια εκκλησίας Βασιλικού ρυθμού στην Γόρτυνα

παρήκμασε και πάλι όταν δόθηκε μεγαλύτερη έμφαση στα κέντρα της Αθήνας, της Σπάρτης και της Μακεδονίας.⁶

Απομεινάρια κτισμάτων στον οικισμό Καρφί, στο Λασιθί

2.1.3 Ρωμαϊκή και πρώτη Βυζαντινή περίοδος - Αραβοκρατία

Εξαιτίας της στρατηγικής της θέσης, η Κρήτη αποτέλεσε κατά τη διάρκεια της ιστορίας πόλο έλξης και πέρασμα για πολλούς κατακτητές. Το νησί έπεσε στα χέρια των Ρωμαίων το 69 π.Χ. και έγινε ρωμαϊκή επαρχία μέχρι το 369 μ.Χ. Η Γόρτυνα έγινε η πρωτεύουσα του νησιού. Άλλες σημαντικές ρωμαϊκές πόλεις ήταν η Ελεύθερνα, η Πολυρρήνια, ο Λιμήν Χερσονήσου, η Άππερα κ.ά.⁷ Φτάνουμε στην πρώτη Βυζαντινή περίοδο, από το 395 μ.Χ. ως το 824 μ.Χ. Η Κρήτη έγινε τμήμα της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας με πρωτεύουσα την Κωνσταντινούπολη. Ο Χριστιανισμός εξαπλώθηκε και εδραιώθηκε στο νησί. Χτίστηκαν πολλές εκκλησίες. Υπάρχουν ερείπια από 40 τουλάχιστον εκκλησίες βασιλικού ρυθμού αυτής της

⁶ (<https://www.britannica.com/place/ancient-Greece/The-Olympic-Games>, n.d.)

⁷ (Moorey, C. (2019). A history of Crete. Greece Is. σελ 94-99)

περιόδου στη Γόρτυνα, στη Χερσόνησο, στη Σούγια, στην Ελούντα κ.ά.⁸

Το 824 μ.Χ. το νησί κατακτήθηκε από τους Άραβες (Σαρακηνούς)⁹. Η Γόρτυνα καταστράφηκε και χτίστηκε νέα πρωτεύουσα στη θέση του σημερινού Ηρακλείου, που περιτριγυρίστηκε με μια τάφρο (Χάντακα). Έτσι η νέα πρωτεύουσα ονομάστηκε Χάνδακας (El Khandak).

Η οχύρωση του Χάνδακα

Η αραβική κυριαρχία κράτησε ενάμιση αιώνα. Η Κρήτη έγινε το κέντρο των Σαρακηνών πειρατών, ενώ ο

ντόπιος χριστιανικός πληθυσμός εκδιώχθηκε στις ορεινές περιοχές. Το 961 μ.Χ. ο Βυζαντινός Νικηφόρος Φωκάς¹⁰ απελευθέρωσε την Κρήτη από την αραβική κατοχή και ο χριστιανισμός άνθησε και πάλι. Εκκλησίες και μοναστήρια χτίστηκαν σε όλο το νησί, όπως η Παναγία Κερά στην Κριτσά, ο Μιχαήλ Αρχάγγελος στην Επισκοπή κ.ά. Σημαντικά μοναστήρια της περιόδου είναι η Μονή Αρκαδίου, η Μονή Παλιανής, η Μονή Αγίας Τριάδας, η Μονή Γουβερνέτου, η Μονή Τοπλού, η Μονή Πρέβελης κ.ά.

Μονή Τοπλού

Μονή Πρέβελης

Επίσης, κατά την ίδια περίοδο, ασκεί έντονο ιεραποστολικό έργο ο μοναχός και αργότερα Άγιος Ιωάννης ο Ξένος (970-1031). Ιδρυτής μεγάλου αριθμού ναών και μοναστηριών (πιο σημαντική η Ιερά Μονή Παναγίας Μυριοκεφάλων). Περί τα τέλη του βίου του κατέληξε στη

⁸ (Moorey, C. (2019). A history of Crete. Greece Is. σελ 126-132)

⁹ (<https://dspace.lib.ntua.gr/xmlui/handle/123456789/38788>, χ.χ.)

¹⁰ (<https://ikee.lib.auth.gr/record/113686/files/Binder1.pdf>, χ.χ.)

Δυτική Κίσσαμο, στο Καβούσι. Εκεί ίδρυσε τον ναό του Αγίου Ευσταθίου, δίπλα από το σπήλαιο που είχε ως ερημητήριο. Στην περιοχή ίδρυσε πολλές εκκλησίες, όπως τον σπηλαιώδη Ιερό Ναό του Αγίου Φωτίου και Ανικήτου (Φαλάσσαρνα), τον σπηλαιώδη Ναό της Αγίας Παρασκευής (Φαλάσσαρνα), τον Ιερό Ναό του Γενεθλίου της Παναγίας και τον Ναό του Αγίου Νικολάου (Λιβιάδι Φαλάσσαρνα), τον Ναό της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος (Πάνω Βρύσες), τον Ναό του Αγίου Γεωργίου (αρχαιολογικός χώρος αρχαίας Φαλάσσαρνας) κ.ά. Έμεινε στο Καβούσι μέχρι το τέλος της ζωής του και ενταφιάστηκε δίπλα στο ερημητήριο του, όπου είναι σήμερα ο Ιερός Ναός του Ιωάννη του Ξένου. Ο Άγιος Ιωάννης θεωρείται τοπικός άγιος της Κισάμου και γιορτάζεται στις 20 Σεπτεμβρίου. Την ίδια περίοδο εγκαταστάθηκαν στο νησί οικογένειες ευγενών του Βυζαντίου και πολλοί στρατιώτες του Νικηφόρου Φωκά, οι οποίοι έκτισαν νέα χωριά.¹¹

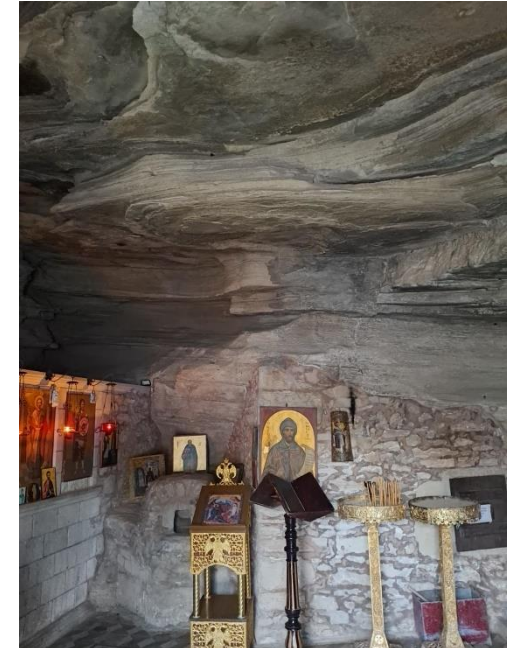

Ιεροί ναοί
Ευστάθιου και
Ιωάννη του Ξένου

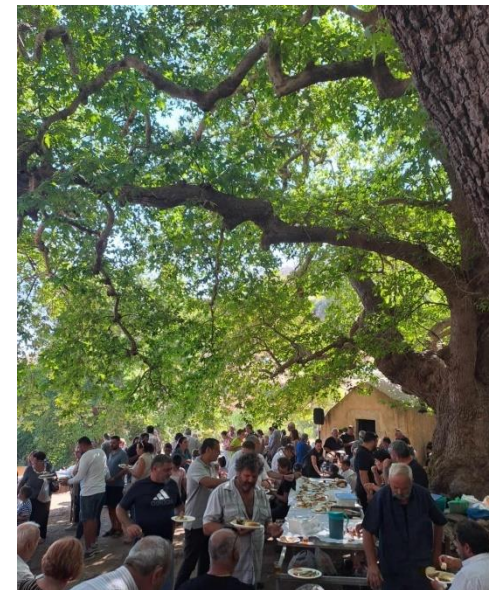
¹¹ (<https://dspace.lib.ntua.gr/xmlui/handle/123456789/38788>, χ.χ.)

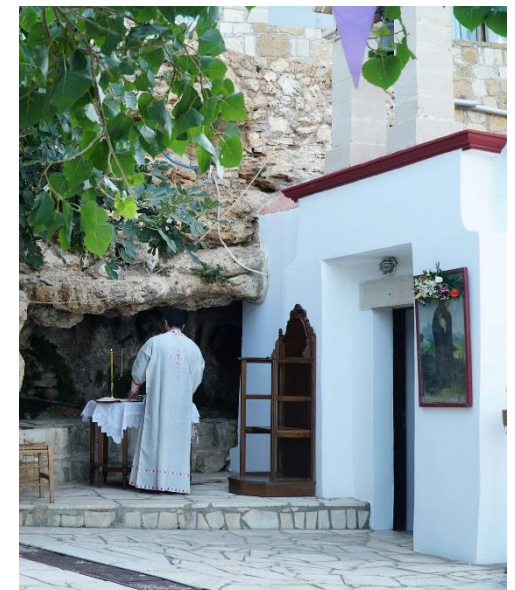
Ναός Αγίου Φωτίου

Το σπηλαιώδες εσωτερικό του

Εξωκκλήσι Μεταμορφώσεως του
Σωτήρος

Εξωκκλήσι της Αγίας Παρασκευής

2.1.4 Βενετική Κυριαρχία

Το 1204 μ.Χ. οι Σταυροφόροι κατέκτησαν την Κωνσταντινούπολη και διαμέλισαν τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία. Η Κρήτη έπεσε στα χέρια του Βονιφάτιου Μομφεράτου, ο οποίος την πούλησε στους Βενετούς για περίπου 1.000 ασημένια νομίσματα. Η Κρήτη ήταν πολύτιμη λόγω της τοποθεσίας της. Κατά τη διάρκεια των πρώτων αιώνων της Βενετοκρατίας ξεσπούσαν συνεχώς επαναστάσεις. Μετά την πτώση της Κωνσταντινούπολης (1453 μ.Χ.) από τους Τούρκους, πολλοί επιστήμονες, καλλιτέχνες και διανοούμενοι βρήκαν καταφύγιο στην Κρήτη, με συνέπεια το νησί να γίνει κέντρο γραμμάτων και τεχνών. Δημιουργήθηκε η Κρητική Σχολή Ζωγραφικής με επιρροές από την Ιταλική Αναγέννηση, από την κλασική αισθητική και από τον βυζαντινό χαρακτήρα. Την ίδια περίοδο ο ξακουστός αγιογράφος Δαμασκηνός φοιτούσε μαζί με τον Δομήνικο Θεοτοκόπουλο (El Greco) στη Σχολή της Αγίας Αικατερίνης του Ηρακλείου. Η εκπαίδευση αναβαθμίστηκε, τα μοναστήρια έγιναν κέντρα μάθησης, ενώ πολλοί Κρητικοί φοιτούσαν στα πανεπιστήμια της Βενετίας και της Πάδοβας, επιστρέφοντας στην Κρήτη ως ιατροί και δικηγόροι. Σημαντικές είναι και οι προσωπικότητες της λογοτεχνίας αυτής της περιόδου, όπως ο Γεώργιος Χορτάτζης («Ερωφίλη»), ο Βιτσέντζος Κορνάρος («Ερωτόκριτος») κ.ά. Κατά τη διάρκεια της

Βενετικής κατοχής, η Ιταλική αρχιτεκτονική εξαπλώθηκε γρήγορα σε όλο το νησί¹²

2.2 Η Οικιστική Εξέλιξη της Κρήτης: Από τη Νεολιθική Εποχή έως την Τουρκοκρατία

2.2.1 Προϊστορική και Μινωική Εποχή

Οι ιστορικές συγκυρίες, η γεωμορφολογία και οι ιδιαιτερότητες των επιμέρους τόπων σε συνδυασμό με τις κλιματολογικές συνθήκες επηρέασαν σημαντικά τη διάταξη και τη μορφή των κτισμάτων της Κρήτης. Η οικιστική ιστορία της Κρήτης αρχίζει από τη νεολιθική εποχή (χαρακτηριστικός τύπος σπιτιού με ορθογώνια κάτοψη, επίπεδη στέγη με ξύλινους στύλους σκεπασμένη με ένα είδος πηλού). Κατά τα μινωικά χρόνια χτίζονται τα μεγάλα επιβλητικά ανάκτορα στις πιο εύφορες περιοχές (Κνωσός, Φαιστός, Μάλια, Ζάκρος) με κύριο χαρακτηριστικό της σύνθεσής τους τη μεγάλη ορθογώνια αυλή. Οι κυριότερες μινωικές πόλεις συγκεντρώνονται γύρω από τα

¹²

(https://repo.lib.duth.gr/jspui/bitstream/123456789/16597/1/SpyridakisG_2019.pdf, χ.χ.)

ανακτορικά κέντρα. Έξω από τις πόλεις χτίζονται επαύλεις, χωριά και μεμονωμένες κατοικίες.¹³

Μινωική πόλη Ζάκρου

2.2.2 Κλασική και Ρωμαϊκή Περίοδος

Με την κάθοδο των Δωριέων (1100 π.Χ.), οι κάτοικοι εγκαταλείπουν τα παραλιακά κέντρα και καταφεύγουν σε ψηλές, δύσβατες περιοχές προκειμένου να διατηρήσουν την ανεξαρτησία τους. Τα σπίτια είναι μονώροφα, χτισμένα με σκληρό ασβεστόλιθο, και τα κατώφλια και οι

¹³ (Δετοράκης, Θ. Ιστορία της Κρήτης, 2η έκδοση, Εκδόσεις Μύστις, Ηράκλειο, 1990, σελ. 37)

παραστάδες γίνονται από λαξευμένους ογκόλιθους. Ο χαρακτηριστικός αυτός τύπος σπιτιού διατηρήθηκε μέχρι σήμερα με κατά καιρούς διαφοροποιήσεις και είναι ο πρόδρομος της Κρητικής λαϊκής αρχιτεκτονικής.¹⁴

Κατά τη Ρωμαϊκή κυριαρχία, η ρωμαϊκή αρχιτεκτονική δηλώνει την παρουσία της με αμφιθέατρα, ναούς, ωδεία, αγορές, λουτρά, διοικητικά μέγαρα και διάφορα άλλα οικοδομήματα με περίτεχνα ψηφιδωτά που σε πολλά σημεία σώζονται ακόμα.

Θολωτή δεξαμενή Ρωμαϊκής περιόδου στην Αρχαία Απτέρα, Χανιά

Αρχαιολογικός χώρος Απτέρα, θέατρο, κατά την Ρωμαϊκή περίοδο

2.2.3 Βυζαντινή και Βενετική Περίοδος

Από το 330 μ.Χ., που η Κρήτη γίνεται επαρχία του Βυζαντινού κράτους, χτίζονται πολλές παλαιοχριστιανικές Βασιλικές Εκκλησίες. Ο πυρήνας της συντριπτικής πλειονότητας των οικισμών της Κρήτης ανάγεται στα

¹⁴ (Δετοράκης, Θ. Ιστορία της Κρήτης, 2η έκδοση, Εκδόσεις Μύστις, Ηράκλειο, 1990, σελ 48)

βυζαντινά χρόνια και ο αριθμός τους ήταν ήδη μεγάλος όταν οι Βενετοί ήρθαν στο νησί (1204 μ.Χ.).¹⁵

Παλαιοχριστιανική βασιλική Αγίου Τίτου, Γόρτυνας

Παλαιοχριστιανική βασιλική Αγίας Παρασκευής, Χερσόνησος

¹⁵ (Δετοράκης, Θ. Ιστορία της Κρήτης, 2η έκδοση, Εκδόσεις Μύστις, Ηράκλειο, 1990, σελ 114))

Τα έργα των Βενετών είχαν σκοπό την ασφάλεια, την άμυνα αλλά και την ανάδειξη του γοήτρου της Βενετίας. Κατασκευάζονται μια σειρά από φρούρια σε τοποθεσίες στρατηγικής σημασίας (Γραμβούσα, Σπιναλόγκα, Φραγκοκάστελλο κ.ά.) και πολλά εμβληματικά κτίρια, βίλες, διοικητήρια κ.ά. Αν τα οχυρωματικά έργα, τα Καστέλια και οι Βενετσιάνικοι πύργοι είναι δείγματα δύναμης και εξουσίας, τα παλάτια, οι κρήνες, οι λότζες, τα ρολόγια, οι πλατείες στις μεγάλες πόλεις είναι δείγματα μεγαλοπρέπειας και αρχοντιάς. Η Αναγεννησιακή αρχιτεκτονική επηρέασε την αρχιτεκτονική των σπιτιών, των εκκλησιών και των μοναστηριών. Στην ύπαιθρο σώζονται ακόμα αρκετές κατοικίες-πύργοι, βίλες και αγροτικά Βενετσιάνικα σπίτια. Στην ύπαιθρο εκείνη την εποχή τα αγροτικά σπίτια με δώμα διατηρούνται. Για την οργάνωση της υπαίθρου μετά την άφιξη των Βενετών στην Κρήτη δεν υπήρξε συγκεκριμένη πολιτική. Δεν υπήρχε μέριμνα ή παρέμβαση στην καθημερινότητα και στις ανάγκες των αγροτών ή στην βελτίωση και ανάπτυξη βασικών υποδομών στην ύπαιθρο.¹⁶ Ο Νίκος Ανδριώτης στο <<Πανόραμα του οικιστικού δικτύου της Κρήτης από τον 16ο ως τον 20ο αιώνα>> καταλήγει στο συμπέρασμα <<οτι το οικιστικό δίκτυο της Κρήτης διαμορφώθηκε κυρίως στους πρώτους αιώνες (13ο-15ο αιώνα) της Βενετικής

¹⁶ ((Σκουτέλης Ν. ΚΡΗΤΗ – Οι οικισμοί της υπαίθρου, εκδόσεις Πολυτεχνείου Κρήτης, Χανιά 2020, σ. 18))

κυριαρχίας με μεγάλη αντοχή στον χρόνο, παρά τους ποικίλους παράγοντες που τους επηρέασαν >>. ¹⁷

Βενετσιάνικος πύργος Βαρσαμάκια, Κισάμου

2.2.4 Τουρκοκρατία και Νεότερα Χρόνια

Κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας (1650-1898 μ.Χ.), οι κοινωνικές και διοικητικές ανακατατάξεις είχαν σημαντική επίδραση στην οικιστική αρχιτεκτονική της Κρήτης. Με την εγκατάσταση τουρκικού πληθυσμού, οι πόλεις και τα χωριά της Κρήτης άλλαξαν σημαντικά πρόσωπο, τόσο στα αστικά κέντρα όσο και στην ύπαιθρο.

Οι Τούρκοι έφεραν νέα αρχιτεκτονικά στοιχεία, τα οποία ενσωματώθηκαν στη δομή των κρητικών οικισμών. Κτίστηκαν τζαμιά με χαρακτηριστικούς μιναρέδες, κρήνες για την ύδρευση των κατοίκων και χαμάμ (δημόσια λουτρά), τα οποία χρησιμοποιούνταν ευρέως. Πολλά από τα παλαιότερα βενετσιάνικα κτίρια αναπροσαρμόστηκαν ή κατεδαφίστηκαν για να δώσουν χώρο σε νέες κατασκευές που ανταποκρίνονταν στις ανάγκες του οθωμανικού πληθυσμού.

Στα χωριά της Κρήτης, η αρχιτεκτονική διατηρούσε αρκετά από τα παραδοσιακά χαρακτηριστικά της, ωστόσο, σε αρκετές περιπτώσεις, οικισμοί αναδιοργανώθηκαν βάσει των νέων διοικητικών κέντρων που εγκαθίδρυσαν οι Οθωμανοί. Η αγροτική ζωή επηρεάστηκε επίσης, με αρκετές επαύλεις και οικισμούς να προσαρμόζονται για να καλύπτουν τις ανάγκες της οθωμανικής αριστοκρατίας.

Η επιρροή της Τουρκοκρατίας στην αρχιτεκτονική είναι ακόμα εμφανής σήμερα σε διάφορες περιοχές της Κρήτης, καθώς αρκετά από τα οθωμανικά μνημεία, όπως τζαμιά και κρήνες, έχουν διασωθεί και αποτελούν κομμάτι της πολιτιστικής κληρονομιάς του νησιού.

Με την απελευθέρωση της Κρήτης από την οθωμανική κυριαρχία και την ένταξή της στο ελληνικό

¹⁷ (Σκουτέλης Ν. ΚΡΗΤΗ – Οι οικισμοί της υπαίθρου, εκδόσεις Πολυτεχνείου Κρήτης, Χανιά 2020, σ. 13)

κράτος (1913), η αρχιτεκτονική του νησιού άρχισε να υιοθετεί νέα χαρακτηριστικά, επηρεασμένα από τις σύγχρονες τάσεις της εποχής, διατηρώντας όμως στοιχεία από το πλούσιο ιστορικό της παρελθόν.¹⁸

Ρέθυμνο, θύρωμα εισόδου Τζαμί Μασταμπά

Μονή Αρκαδίου, κεντρική είσοδος Μονής, 16ος αιώνας

Θύρα επί της Αγίας Βαρβάρας, Ρέθυμνο

¹⁸ (Ελλάδα. Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων. (2008). Η Οθωμανική Αρχιτεκτονική στην Ελλάδα. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού, Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων. Σελίδες 59-71)

3. ΠΕΡΙΟΧΗ ΔΥΤΙΚΗΣ ΚΙΣΑΜΟΥ

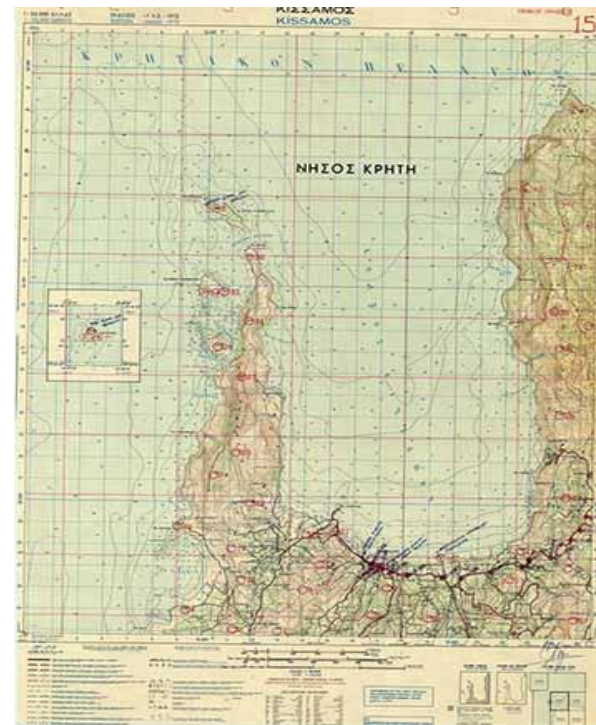
3.1 Ιστορική και Γεωγραφική Μελέτη της Κισάμου

3.1.1 Γεωγραφική Θέση και Μορφολογία της Κισάμου

Στο δυτικότερο άκρο της Κρήτης και του νομού Χανίων, ανάμεσα στα ακρωτήρια Γραμβούσας και Σπάθας, εκτείνεται η πρώην επαρχία Κισάμου, σήμερα (μικρότερος σε έκταση και πληθυσμό) Δήμος Κισάμου, με πρωτεύουσα την Κίσαμο (Καστέλι), κωμόπολη χτισμένη στον κόλπο της Κισάμου. Στη θέση της σημερινής πόλης βρίσκονταν η Ελληνορωμαϊκή Κίσαμος και το βενετσιάνικο Καστέλι Κισάμου (Castel Chissamos). Στην αρχαιότητα, ήταν επίνειο της αρχαίας Πολυρρήνιας. Η Κίσαμος ήταν αυτόνομο, ανεξάρτητο ναυτιλιακό και εμπορικό κέντρο της δυτικής Κρήτης με δικό της νόμισμα.¹⁹

Η μορφολογία του εδάφους της Κισάμου χαρακτηρίζεται από έντονες πτυχώσεις με βαθιές κοιλάδες σε διαδοχικές λοφώδεις και ορεινές μάζες στην ενδοχώρα. Ενώ το πεδινό τμήμα και η εύφορη γη βρίσκονται στο μεγαλύτερο μέρος τους στο βορειοδυτικό τμήμα προς τη θάλασσα. Στη βορειοδυτική πλευρά δεσπόζουν οι παραλίες του κόλπου της Κισάμου, της Φαλάσσαρνας και

του Ελαφονησίου νοτιοδυτικά. Βόρεια, στην άκρη του ακρωτηρίου της Γραμβούσας βρίσκεται η λιμνοθάλασσα του Μπάλου ενώ απέναντι στο Κρητικό Πέλαγος τα νησιά 'Ημερη και Άγρια Γραμβούσα. Ολόκληρη η περιοχή της Κισάμου παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον από πλευράς γεωμορφολογίας και φυσικού κάλλους. Περιοχές όπως η 'Ημερη και Άγρια Γραμβούσα, ο Μπάλος, τα Φαλάσσαρνα, το Ελαφονήσι έχουν προταθεί στο πρόγραμμα NATURA 2000.²⁰

Χάρτης Κισάμου

¹⁹ (Pashley, R. (1837). Travels in Crete (Vol. 2). London: John Murray, σελ 46)

²⁰ (<https://ypen.gov.gr/perivallon/viopoikilotita/diktyo-natura-2000/>)

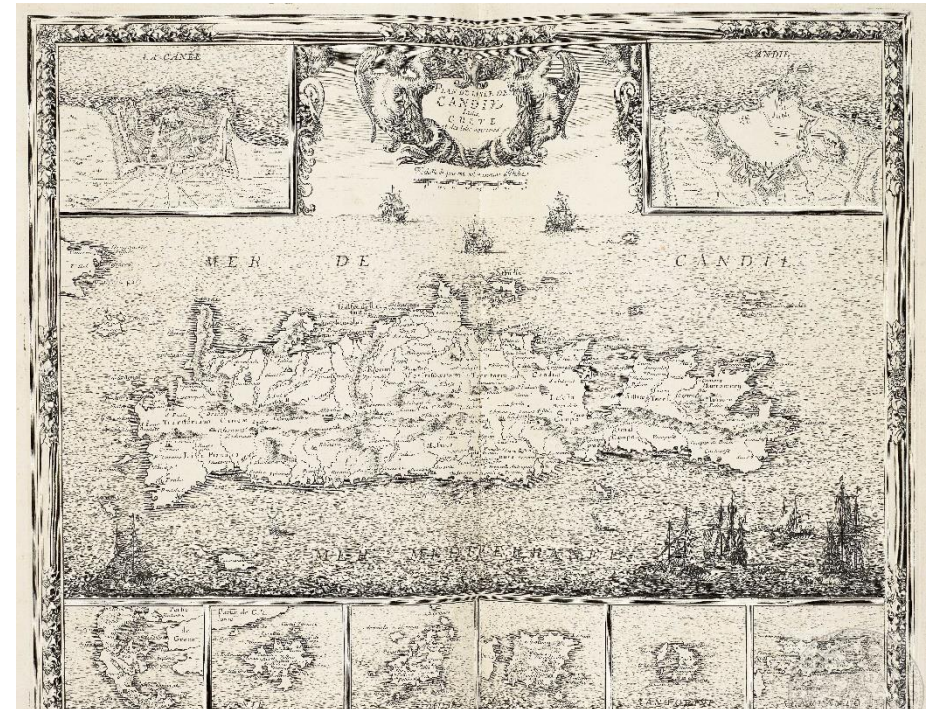
Στην Κίσαμο καλλιεργούνται ελαιόδεντρα στις πλαγιές των λόφων και στους κάμπους. Ενώ μηλιές, αχλαδιές, καστανοδάση βρίσκονται στην ορεινή ενδοχώρα. Ενδημικά δέντρα, φυτά, θάμνοι, αρωματικά φυτά και χόρτα αφθονούν σε ολόκληρη την Κίσαμο.

Γενικά, η δυτική Κρήτη παρουσιάζει σημαντική εποικιστική δραστηριότητα από τους αρχαίους χρόνους. Πόλεις που αναφέρονται από αρχαίους συγγραφείς, όπως η Πολυρρηνία, η Φαλάσαρνα, η Μήθυμνα, το Ιναχώριον, η Ρόκκα και η Κίσαμος, ανήκουν στην ευρύτερη περιοχή της Κισάμου.²¹

3.1.2 Οι Διάφοροι Κατακτητές και οι Επιρροές τους

Κατά τη Βυζαντινή περίοδο υπάρχουν αναφορές για την Τούρμα Κισάμου (Τούρμες Χανίων: Κισάμου, Άρνας, Κουφού και Ψυχρού).²² Αργότερα, κατά την Ενετοκρατία, η Κρήτη οργανώνεται σε 4 territoria, και σε ένα από αυτά ήταν και η διοίκηση Χανίων. Η διοίκηση Χανίων περιλάμβανε 4 καστελιανές, μεταξύ των οποίων και η Καστελιανή Κισάμου με έδρα το Καστέλι. Στην απογραφή του Francesco Basilicata το 1630 για τα χωριά της επαρχίας Κισάμου, υπάρχουν όλα τα χωριά της καστελαρίας της Κισάμου, που εκείνη την περίοδο ήταν

118²³. Ανάμεσά τους αναφέρονται τα Μεσογεια, ο Πόρος Μεσογεια, ο Άγιος Γεώργιος, οι Λουσακιές, ο Καμάρτσος, τα Βαλσαμάκια, ο Τραχήλας, η Καλυβιανή, το Νέο Χωριό, ο Λάρδας, οι Βρύσες, ο Μονοπλάτανος, ο Καναβάς, το Σφηνάρι κ.α.

Η Κρήτη οργανωμένη σε 4 territoria, 1674

²¹(https://www.researchgate.net/publication/333321282_2015_A_Tale_of_Two_Cretan_Cities)

²² Γάσπαρης, Χ. (2001). *Από τη βυζαντινή στη βενετική τούρμα (Κρήτη, 13ος-14ος αι.)*. Byzantina Symmeikta, 14, 167-70

²³ (Basilicata, F. (1994). Το Βασίλειον της Κρήτης [The Realm of Crete] – Cretae Regnum. Ηράκλειο: Μικρός Ναυτίλος – Δημοτική Βιβλιοθήκη – LUCC Κρήτη.)

Σ' αυτή τη δυτική άκρη της Κρήτης άφησαν το αποτύπωμά τους διάφοροι κατακτητές όπως Ρωμαίοι, Βυζαντινοί, Γενουάτες, Βενετοί και Τούρκοι. Οι αγώνες για ανεξαρτησία ήταν συνεχείς με πολλές ανθρώπινες και υλικές απώλειες. Τα φρούρια της περιοχής έπαιξαν σημαντικό ρόλο σε αυτόν τον αγώνα. Η πόλη της Κισάμου ακμάσε κατά τη Ρωμαϊκή εποχή, γεγονός που επιβεβαιώνεται από την πληθώρα δρόμων, λουτρών, υδραγωγείων, επαύλεων, θεάτρων, ναών και αγαλμάτων που αποκάλυψε η αρχαιολογική σκαπάνη. Ο Πλίνιος την αναφέρει ως "Cisamoni" και ο Πτολεμαίος ως "Κίσαμος πόλις". Ισοπεδώθηκε από τον σεισμό του 365 μ.Χ. Ωστόσο, κατά τη Βυζαντινή περίοδο ανοικοδομήθηκε, έγινε έδρα επισκόπου και χτίστηκαν πολλές παλαιοχριστιανικές εκκλησίες. Μετά το 1204, ο Γενουάτης πειρατής Ερρίκο Πεσκατόρε έχτισε το φρούριο ακριβώς πάνω στην αρχαία Κίσαμο.²⁴

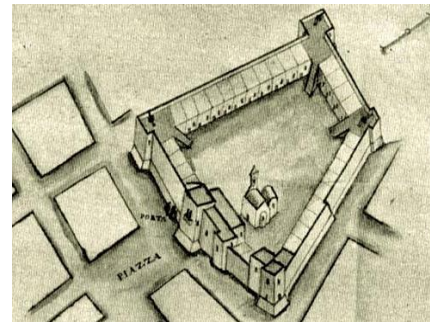

Φρούριο Κισάμου

²⁴ (Αναστασάκης μ., Ιστορία της Κισσάμου επί Τουρκοκρατίας, Σύλλογος Κισσαμιτών Αττικής "Η Κισσαμος", Αθήνα 1984, σελ 205-210)

Όταν οι Ενετοί (1211) κατέλαβαν την πόλη, επέκτειναν το φρούριο χτίζοντας τείχη σε σχήμα πενταγώνου και το διαμόρφωσαν ως αμυντικό στρατιωτικό οχυρό με χώρους για τους στρατιώτες, για τους φύλακες, πηγάδι για την τροφοδοσία με νερό και εκκλησάκι. Όλα αυτά αποτελούσαν το Castel Chissamo. Από τότε η πόλη ονομάστηκε Καστέλι έως το 1966, οπότε και μετονομάστηκε Κίσαμος. Το φρούριο της Κισάμου επεκτάθηκε και ανακατασκευάστηκε από τους Τούρκους κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας, συγκεκριμένα τον 17ο αιώνα. Οι επεκτάσεις και οι βελτιώσεις έγιναν για να ενισχύσουν την άμυνα του φρουρίου, το οποίο είχε στρατηγική σημασία για την προστασία της περιοχής και τη διαχείριση των θαλάσσιων διαδρομών. Μία από τις κύριες ανακατασκευές έγινε μετά την κατάληψη της Κρήτης από τους Τούρκους το 1669, όταν η Κρήτη πέρασε υπό οθωμανική διοίκηση.²⁵

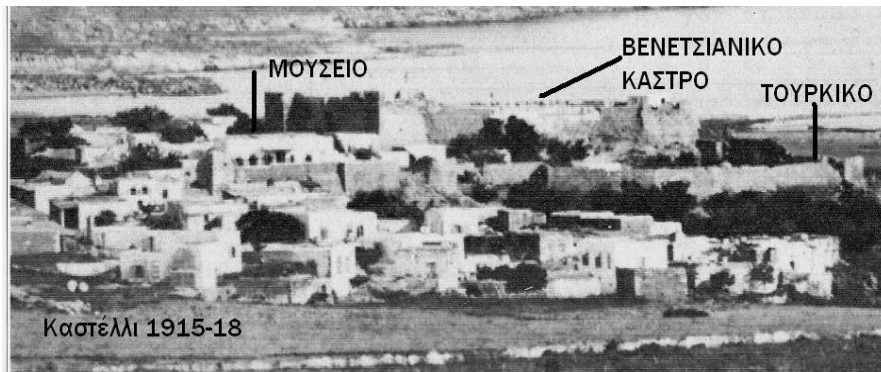

Castel Chissamo

²⁵ (Αναστασάκης μ., Ιστορία της Κισσάμου επί Τουρκοκρατίας, Σύλλογος Κισσαμιτών Αττικής "Η Κισσαμος", Αθήνα 1984, σελ 212-219)

Οι Τούρκοι εργάστηκαν για την ενίσχυση των οχυρώσεων και τη βελτίωση των στρατηγικών τους θέσεων, συμπεριλαμβανομένου του φρουρίου της Κισάμου. Το φρούριο, αλλάζοντας χέρια ανάμεσα σε Τούρκους και Έλληνες, διαδραμάτισε πρωταγωνιστικό ρόλο στα γεγονότα της περιοχής. Καταστράφηκε από τους βομβαρδισμούς του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Σώζονται μόνο μερικά τμήματα τειχών. Ανάμεσα στα σπουδαία αντιπροσωπευτικά χτίσματα της Ενετοκρατίας είναι και το γνωστό διοικητήριο μέσα στο κάστρο, που σήμερα, στην καρδιά της σύγχρονης πόλης, λειτουργεί ως μουσείο.²⁶

Το φρούριο κατά την πάροδο των χρόνων

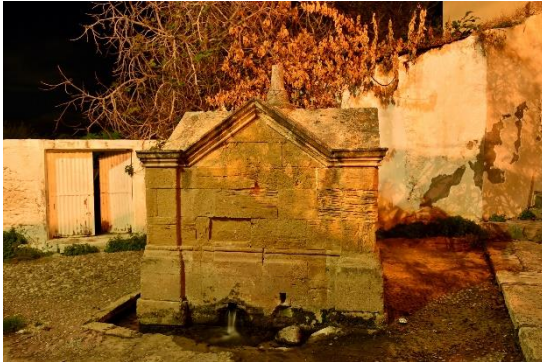
3.1.3 Η Κίσαμος Κατά την Τουρκοκρατία: Δυσχέρειες, Εξεγέρσεις και Πολιτιστική Κληρονομιά

Η Τουρκοκρατία υπήρξε σκληρή για την Κίσαμο και αποτέλεσε μια περίοδο μεγάλων συγκρούσεων και αναταραχών. Εκείνη την περίοδο, η Κίσαμος υπέφερε από τις σκληρές συνθήκες διαβίωσης που επιβλήθηκαν στους ντόπιους κατοίκους. Η επιβολή βαρέων φόρων και οι περιορισμοί στην καθημερινή ζωή δημιούργησαν έντονη αντίσταση από τους Κρητικούς, οι οποίοι αναγκάστηκαν να αναζητήσουν τρόπους επιβίωσης και προστασίας. Ο τοπικός πληθυσμός της Κισάμου, όπως και σε άλλες περιοχές της Κρήτης, συμμετείχε ενεργά στους αγώνες για την ανεξαρτησία, αντιστεκόμενος στην οθωμανική καταπίεση με εξεγέρσεις και συχνές ένοπλες συγκρούσεις.

Οι αγώνες αυτοί κορυφώθηκαν κατά την περίοδο της Ελληνικής Επανάστασης του 1821, όταν πολλοί κάτοικοι της Κισάμου συμμετείχαν σε μάχες και συγκρούσεις ενάντια στους Οθωμανούς, παρά τις αντίξοες συνθήκες που επικρατούσαν. Μετά από πολλούς αιώνες αγώνα και αντίστασης, το αποτύπωμα της Τουρκοκρατίας έμεινε ανεξίτηλο στην κοινωνική και πολιτιστική δομή της περιοχής, καθώς οι κάτοικοι της Κισάμου συνεχίζουν να τιμούν τους ήρωες εκείνης της εποχής.

²⁶ ((Αναστασάκης μ., Ιστορία της Κισάμου επί Τουρκοκρατίας, Σύλλογος Κισσαμιτών Αττικής "Η Κίσαμος", Αθήνα 1984, σελ 216-221)

Το τέλος της Τουρκοκρατίας και η ένταξη της Κρήτης στο ελληνικό κράτος το 1913 έφερε νέες ελπίδες και προοπτικές για την περιοχή. Παρόλο που η περίοδος της τουρκικής κατοχής ήταν ιδιαίτερα δύσκολη, άφησε πίσω της μια ανεκτίμητη πολιτιστική κληρονομιά, η οποία αντικατοπτρίζεται στην αρχιτεκτονική και στα ιστορικά μνημεία που διατηρούνται ως τις μέρες μας. Όπως το Φρούριο της Κισάμου, Κρήνες (Βρύση του Μαρή) και άλλες κατασκευές και οθωμανικές κατοικίες και κτίρια που, παρά το γεγονός ότι πολλά από αυτά δεν έχουν διατηρηθεί πλήρως, υπήρχαν οθωμανικές κατοικίες στην περιοχή, ιδιαίτερα σε αστικά κέντρα όπως το Καστέλι, όπου οι Οθωμανοί εγκατέστησαν τις οικογένειές τους και τις διοικητικές αρχές τους.²⁷

Βρύση του Μαρή

Ο σημερινός καλλικρατικός Δήμος Κισάμου, που συστάθηκε από τη συνένωση των δήμων Κισάμου,

Μήθυμνας και Ιναχωρίου, έχει πληθυσμό περίπου 12.000 κατοίκους και έκταση 334 τετραγωνικά χιλιόμετρα.²⁸

3.1.4 Περιγραφή της Κισάμου από τον Robert Pashley (1834)

Εντυπώσεις του Άγγλου περιηγητή (δικηγόρος και μετέπειτα δικαστής) Robert Pashley που επισκέφτηκε την Κισάμο το 1834, στην περίοδο της Αιγυπτιοκρατίας στην Κρήτη (1830-1840) και την εποχή της πανώλης:

<< 22 απριλίου 1834..... Μόλις περάσαμε την κορυφογραμμή, συναντήσαμε δεξιά μας την Νοκιά. Αμέσως μετά αντικρίσαμε τον κόλπο της Κισάμου.....φτάσαμε σε μια πηγή και λίγα λεπτά αργότερα είδαμε την πεδιάδα της Κισάμου, που είχε μήκος τέσσερα μίλια και πλάτος ένα. Είναι σπαρμένη με σιτάρι, αλλά έχει και πολλά ελαιόδενδρα.....Το Καστέλι βρίσκεται κοντά στην άλλη της άκρη. Αφού προχωρήσαμε ένα μίλι, βρεθήκαμε πάνω από την Νοπία, (Νοπήγεια) στην ανατολική άκρη της πεδιάδας..... ανέβηκα σε ένα μικρό λόφο που βρίσκεται ένα τέταρτο του μιλίου N.-N.A της εκκλησίας και νότια της Νόπιας (σημερινά Τρουλιά). Στην νοτιοδυτική πλαγιά του λόφου υπάρχουν δύο τετράγωνοι πύργοι οι οποίοι ενώνονται με τοίχο μήκους τριάντα βημάτων..... Φυγαμε από την Νοπία, τη θέση της Μύθημνας..... σαράντα πέντε λεπτά μετά την μία. Περάσαμε τον Δραπανιά, διασχίσαμε τον Τυφλό και στην συνέχεια αφού προσπεράσαμε τους Κουρβαλώνες (Κουρφαλώνας) φτάσαμε στις δύο και πενήντα στον ποταμό Καμάρρα. Στην μία όχθη παρατήρησα την ογκώδη βάση μιας γέφυρας.Το χωριό Καμάρρα είχε κάποτε

²⁷ (Αναστασάκης μ., Ιστορία της Κισάμου επί Τουρκοκρατίας, Σύλλογος Κισσαμιτών Αττικής "Η Κισσαμος", Αθήνα 1984, σελ 233-234)

²⁸

(https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%94%CE%AE%CE%BC%CE%BF%CF%82_%CE%9A%CE%B9%CF%83%CF%83%CE%AC%CE%BC%CE%BF%CF%85)

σαράντα με πενήντα σπίτια, αλλά τώρα είναι ένας σωρός ερειπίων «όλοι οι κάτοικοι ήταν μωαμεθανοί, και μαζί με τους ομόθρησκους τους της περιοχής είχαν καταφύγει στο Καστέλι όπου είχαν πολιορκηθεί από τους επαναστάτες Έλληνες και τελικά πέθαναν σχεδόν όλοι από πανούκλα, (η επιδημία της Βουβωνικής πανώλης εμφανίστηκε για πρώτη φορά στην Κίσαμο γύρω στο 1815, αλλά και το 1823 όταν ο Τομπάζης πολιορκήσε το φρούριο στο Καστέλι, αναφέρεται δε και από άλλους περιηγητές, όπως ο Αυστριακός F. Sieber 1817). Μισό μίλι αργότερα φτάσαμε στο Καστέλι όπου, λίγο πριν μπούμε στην πόλη, παρατήρησα μερικά αρχαία θολωτά σπήλαια στο Τούρκικο νεκροταφείο «είναι σχεδόν υπόγεια». (Μάλλον εννοεί το αρχαίο νεκροταφείο που βρίσκεται δυτικά του Δημαρχείου οικόπεδο Φαντάκη).

Μέσα στην πόλη υπάρχουν γύρω στα δεκατέσσερα με δεκαπέντε τμήματα κίωνων από μάρμαρο και γρανίτη, ένα ιωνικό κιονόκρανο, η βάση ενός άλλου κίονα και ορισμένα υπολείμματα τοίχων. Εξ' άλλου περισσότερα ερείπια που αποδεικνύουν ότι κάποτε υπήρχε και άνθισε εδώ μια σημαντική πόλη είναι διασκορπισμένα σε απόσταση ενός μιλίου γύρω από το Καστέλι.

.....Επισκέφτηκα τον αλβανό διοικητή του φρουρίου που συναντήσαμε ενώ μελετούσα τα αρχαία κατάλοιπα. Με δέχτηκε με τυπική ευγένειας. Όταν του έδειξα την επιστολή του Πασά (την περίοδο αυτή πολιτικός διοικητής του νησιού ήταν ο Μουσταφά Ναιλή πασάς ο επονομαζόμενος Γκιριπλής) ανακάλυψα ότι ο αρναούτης δεν ήξερε να διαβάσει, γεγονός που δεν με ξάφνιασε καθόλου. Ωστόσο, κάλεσε αμέσως ένα καδή για να τελέσει χρέη γραμματικού. Με τον καδή και ένα άλλο Τουρκοκρητικό της περιοχής συζήτησα για την πολιορκία στο Καστέλι και τα βάσανα των εγκλείστων στο φρούριο μωαμεθανών όπου η πανούκλα είχε εξαπλωθεί.

.....Φεύγοντας από το Καστέλι συνεχίσαμε προς τα νοτιοδυτικά (μάλλον εννοεί νοτιοανατολικά). Περισσότερα από τα μισά ελαιόδενδρα που συναντήσαμε ήταν ακαλλιέργητα και το έδαφος αποκάτω ήταν γεμάτο θάμνους και χαμόκλαδα. Σε μισή ώρα φτάσαμε στο Κάτω Παλαιόκαστρο και συνεχίσαμε την ανάβαση, επί μισή ακόμα

ώρα ως το Άνω Παλαιόκαστρο (Πολυρρήνια). Πριν φτάσω στο χωριό παρατήρησα κατάλοιπα αρχαίων τειχών, ενώ μόλις μπήκα είδα ένα περίεργο πύργο....23 Απριλίου 1834....Τα σύννεφα ήταν απειλητικά σήμερα το πρωί και δεν είχα ακόμα προλάβει να ανέβω στην αρχαία ακρόπολη, όταν οι ψυχάλες άρχισαν να με ενοχλούν Παρά την νεροποντή ερεύνησα τα αρχαία. Από την κορυφή της ακρόπολης διακρίνεται προς τα Ν-Ν.Δ το Καστέλι, που απέχει σχεδόν σε ευθεία γραμμή δύο μίλια.Στην δυτική πλευρά τα τείχη και οι λίθοι που έχουν μήκος 2-3 πόδια, και ύψος από 10-20 πόδια είναι οριζόντια τοποθετημένοι. Είμαι σίγουρος ότι πρόκειται για υπολείμματα τειχών που έκτισαν οι Αχαιοί και οι Λάκωνες. Νοτίως του τείχους και στο μέσον της απόστασης μεταξύ της ακρόπολης και του δυτικού άκρου, υπάρχουν ερείπια που πιθανότητα ανήκουν σε κάποιο ναό. Η σύγχρονη ελληνική εκκλησία που κτίστηκε εδώ είναι ερειπωμένη. (πρόκειται για το μέρος που βρίσκονται οι Άγιοι Πατέρες (1887), που κτίστηκε πάνω σε παλαιότερη Βυζαντινή και αυτός σε αρχαίο ναό των πρώιμων ελληνιστικών χρόνων, όπως δηλώνει και το εντυπωσιακό κτίριο λατρευτικής χρήσης που ανακαλύφτηκε από τον αρχαιολόγο Β. Θεοφανίδη 1942-1944). Φύγαμε από το Παλαιόκαστρο στις τρεις και μετά από μια κατάβαση και μια ανάβαση δύο μιλίων διασχίσαμε τον πρώτο από τους τρεις ή τέσσερις οικισμούς που είναι γνωστοί σαν Λουσακιές. Στις τέσσερις και μισή φτάσαμε στο κεφαλοχώρι Μεσόγεια που απέχει δύο σχεδόν μίλια από την θάλασσα. Από εδώ διακρίνονται τα νησιά που οι Ιταλοί αποκαλούν Tserigo και Cerigotto Το τελευταίο ονομάζεται Σαιγιλία από τους Έλληνες (Συγκλιό σήμερα για μας). Μοναδικοί μωαμεθανοί κάτοικοι στα Μεσόγεια είναι δύο Σουμπάσιδες(;) Εδώ παράγεται μεγάλη ποσότητα κρασιού, η παραγωγή ξεπερνάει κατά πολύ τις ανάγκες της τοπικής κοινωνίας, έτσι είναι το κυριότερο εξαγωγικό προϊόν της περιοχής. (στην συνέχεια προσπαθεί να καταλάβει βάσει της γεύσης και του χρώματος ποια η ονομασία που ταιριάζει στο κρασί αυτό, είναι ίδιο με την σύγχρονη μαλβαζία αλλά μοιάζει περισσότερο με το κρασί πόρτο).

Όλη η περιοχή γύρω από τα Μεσόγεια είναι διαιρεμένη από αμπέλια.

Σύμφωνα με τους χωρικούς ,τα τρία μικρά νησάκια που διακρίνονται απέναντι.....ονομάζονται « Της Ακτής τα νησιά» και Ακτή το όνομα της περιοχής στην δυτική παραλία.....
 ...Μετά από μια σύντομη παραμονή στα Μεσόγεια ,πήγαμε στο Καβούσι που ανήκει στην ίδια περιφέρεια και βρίσκεται κοντά στην θάλασσα. Είναι το πλησιέστερο κατοικημένο μέρος στο Κουτρί, όπως ονομάζεται σήμερα η Φαλάσαρνα. Ο οικοδεσπότης μου στο Καβούσι είχε εννέα αδέρφια ,επτά από αυτούς έπεσαν στην επανάσταση. (Ο οικοδεσπότης ονομάζεται Γεωργάκης Λιγοψύχης). Το δείπνο μας ήταν βραστής αγκινάρες, σερβιρισμένες με πολύ λάδι, αυγά και εξαιρετο κρασί από τα Μεσόγεια.
 24- Απριλίου- 1834
 Η ασυνήθιστη εμφάνιση ξένων στην περιοχή, είχε σαν αποτέλεσμα να συγκεντρωθούν, λίγο πριν το χάραμα, οκτώ με δέκα άτομα από την γειτονία.....Πεταλίδα είναι το όνομα του βορειότερου από τα τρία νησάκια. Το δεύτερο είναι το Μεγαλονήσι, παρά το μικρό του μέγεθος και το τρίτο το Πρασονήσι. Ξεκινήσαμε στις οκτώ για να επισκεφτούμε τα κατάλοιπα της πόλης (Φαλάσαρνα) και φτάσαμε μετά από μία ώρα.....Το πρώτο πράγμα που μας υπενθυμίζει ότι βρισκόμαστε κοντά σε αρχαία πόλη, είναι μια ομάδα τάφων, περίπου τριάντα, λαξεμένων σε βράχο. Λίγο παρακάτω βλέπουμε ένα μεγάλο κάθισμα, (καταλήγει στο συμπέρασμα ότι είναι θρόνος προς τιμήν του Ποσειδώνα ή της Δίκτυνας θεάς). Τα κατάλοιπα των τειχών της Φαλασσάρνας είναι σχετικά καλά διατηρημένα. Διακρίνεται ακόμα το ακρωτήριο με την ακρόποληκαι το λιμάνι που αμέσως το διακρίναμε. (Φαίνεται ότι οι προσχώσεις σε 170 χρόνια έφτασαν πάνω από ένα μέτρο). Η εκκλησούλα του Αγίου Γεωργίου βρίσκεται διακόσα βήματα από την βόρεια άκρη της πόλης, στο σημείο αυτό υπάρχουν λατομείαέναν βοσκό που είχε το κοπάδι του εκεί κοντά μας πρόσφερε μυζήθρα που

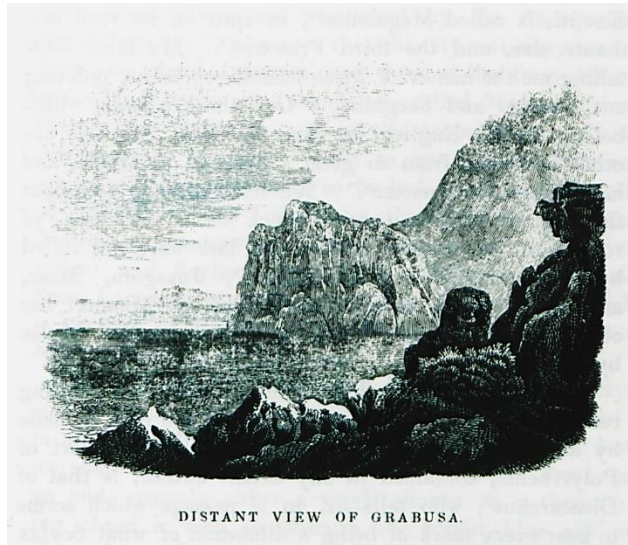
φάγαμε με ψωμί. Ξεγελάσαμε την πείνα μας μετά τον πρωινό περίπατο και πήραμε το δρόμο της επιστροφής στο Κουτρί.....25 Απριλίου 1834
 Η ανασκαφή άρχισε νωρίς σήμερα το πρωί με μισή ντουζίνα άντρες που μετά από 6-7 ώρες εργασίας δεν είχαν βρει τίποταούτε μέσα αλλά ούτε έξω από το σπίτι. Έφυγα αφού αντάμειψα τους ανθρώπους για τον κόπο τους. Αρχίσαμε αμέσως την ανάβαση της δυτικής πλαγιάς του όρους Ηλίας (Προφήτης Ηλίας). Τα περισσότερα ελαιόδενδρα που συναντήσαμε ήταν ακαλλιέργητα. Αυτή η ανάβαση διαρκεί 40 λεπτάΗ πλαγιά διακόπτεται από 3 φαράγγια ,από το τρίτο φαράγγι βλέπουμε το Σφηνάρι Κατεβαίνουμε σε μια εύφορη κοιλάδα καλλιεργημένη με στάρι και ελαιόδενδρα, συνεχίζουμε επί μισής ώρας προς τον νότο και στις έξι φτάνουμε στο Καμποσελόραχο.(Κάμπος Κισάμου). Απέχουμε 2 μίλια από την θάλασσα.....Πρέπει να προσθέσω ότι δεν βρισκόταν κανένας αρσενικός στο χωριό. Μια γυναίκα με ρώτησε ποια ήταν η δουλειά μας και γιατί είχαμε έλθει εκεί>>²⁹

3.2 Η Δυτική Κίσαμος: Γεωγραφία και Οικιστική Ανάπτυξη

Φεύγοντας κάποιος από την πόλη της Κισάμου προς τα δυτικά θα συναντήσει τους οικισμούς του δημοτικού διαμερίσματος Γραμβούσας. Οι περισσότεροι οικισμοί βρίσκονται προς τη βορειοδυτική πλευρά, όπου η περιοχή από την κεντρική οδό μέχρι την αρχή του ακρωτηρίου είναι πεδινή με χαμηλούς λόφους κατάλληλη για καλλιέργειες και βρέχεται από τη θάλασσα στη βόρεια πλευρά. Αντίθετα, ανατολικά, το έδαφος είναι ορεινό με

²⁹ (Pashley, R. (1837). Travels in Crete (Vol. 2). London: John Murray. σελ 31-64)

βουνά αλλά και λόφους με κοιλάδες κατάφυτους σήμερα από ελαιόδεντρα.

Όψη
Γραμβούσας

Σημαντικός οικισμός της περιοχής είναι το μεσαιωνικό χωριό Καλυβιανή, που έχει διατηρήσει τον παραδοσιακό χαρακτήρα του και είναι πέρασμα προς τη χερσόνησο της Γραμβούσας και τη λιμνοθάλασσα του Μπάλο. Στη δημοτική ενότητα της Γραμβούσας υπάγονται και τα νησιά Ήμερη και Άγρια Γραμβούσα, με το ενετικό κάστρο να δεσπόζει στην Ήμερη, σήμερα

30

(http://oceanis.lib.teipir.gr/xmlui/bitstream/handle/123456789/397/pol_00771.pdf?isAllowed=y&sequence=1, n.d.)

τουριστικό αξιοθέατο μαζί με την λιμνοθάλασσα του Μπάλο. Κατά τη διαδρομή προς το δημοτικό διαμέρισμα Πλατάνου συναντώνται οικισμοί και χωριά με παραδοσιακά στοιχεία στην αρχιτεκτονική τους, αλλά και κτίρια άλλοτε σύγχρονης αρχιτεκτονικής και άλλοτε μικτής, δηλαδή με παραδοσιακά στοιχεία και σύγχρονες προσθήκες ή μετατροπές. Μάλιστα πολλά οικιστικά σύνολα με παραδοσιακό ενδιαφέρον βρίσκονται διάσπαρτα στην περιοχή, σχεδόν κρυμμένα αλλά ζωντανά μέχρι σήμερα, όπως ο Αζογυράς, τα Καρεφυλιανά, τα Κουτουφιανά, το Νιό Χωριό, τα Ζερβιανά, ο Λάρδας κ.α.³⁰

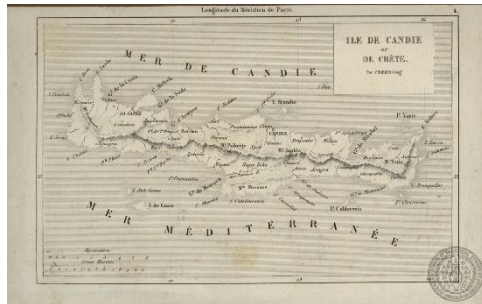

Ενετικό κάστρο
Ήμερης Γραμβούσας

3.3 Ο Πλάτανος: Ιστορία, Οικιστική Ανάπτυξη και Αρχιτεκτονική

3.3.1 Ιστορική Αναδρομή του Πλατάνου

Προχωρώντας στην επαρχιακή οδό δυτικά, αμέσως μετά τον οικισμό Λαρδά, εμφανίζεται το χωριό Πλάτανος, που ανήκει στο δημοτικό διαμέρισμα Πλατάνου του Δήμου Κισάμου. Αποτελεί τη δεύτερη μεγαλύτερη κοινότητα του δήμου, με πληθυσμό 1.100 κατοίκους, σύμφωνα με την τελευταία απογραφή (2011). Απέχει περίπου 10 χιλιόμετρα από την πόλη της Κισάμου και 53 χιλιόμετρα από την πόλη των Χανίων. Το χωριό είναι χτισμένο σε υψόμετρο 240 μέτρων από τη θάλασσα, σε ημιορεινή περιοχή που περικλείεται νοτιοανατολικά από λόφους και βουνά, με ψηλότερο το όρος του Προφήτη Ηλία ή Όρος Μάννα (850 μ.), το οποίο, σύμφωνα με γεωλογικές μελέτες, είναι η αρχή των Λευκών Ορέων.³¹

Χάρτης της Κρήτης

Κατηφορίζοντας βορειοδυτικά του χωριού, κάποιος θα αντικρίσει μπροστά του τη θάλασσα της Δυτικής Κρήτης και τον απέραντο ελαιώνα του κάμπου με τα θερμοκήπια, όπου καλλιεργούνται πρώιμα κηπευτικά. Τα τελευταία 20 χρόνια στο τοπίο παρεμβάλλονται και κτίρια ή κτιριακά σύνολα που αφορούν κυρίως τον ολοένα και αυξανόμενο τουρισμό στην περιοχή. Στη βόρεια πλευρά του κάμπου βρίσκονται τα ερείπια της παραλιακής αρχαίας πόλης-λιμανιού Φαλάσαρνα. Η Φαλάσαρνα ήταν αυτόνομη και ανεξάρτητη πόλη-λιμάνι, με δικό της νόμισμα, που μαζί με την Πολυρρηνία διαδραμάτιζε σημαντικό εμπορικό και οικονομικό ρόλο στην περιοχή.

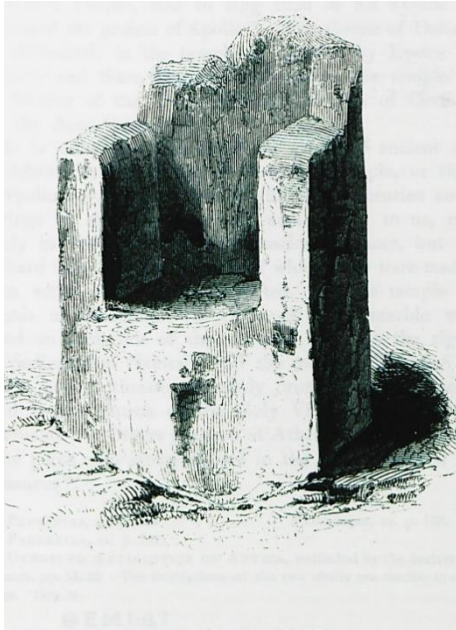
Νόμισμα Φαλάσαρνας

31

(<https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%A0%CE%BB%CE%AC%CF%84%CE%B1%CE%B>

[D%CE%BF%CF%82_%CE%9A%CE%B9%CF%83%CF%83%CE%AC%CE%BC%CE%BF%CF%85_%CE%A7%CE%B1%CE%BD%CE%AF%CF%89%CE%BD](https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%A0%CE%BB%CE%AC%CF%84%CE%B1%CE%B))

Σήμερα σώζονται αρκετά ερείπια από τα τείχη, τα σπίτια, τους λαξευτούς τάφους και διάφορα σημεία του υπερυψωμένου λιμανιού (μετά τον σεισμό του 362 μ.Χ.).

Ο Θρόνος της Φαλάσσαρνας

Η Αρχαία Φαλάσσαρνα

Στις μέρες μας ο Πλάτανος υπάρχουν πολλές γειτονιές και οικισμοί, οι περισσότεροι συνεκτικοί, χτισμένοι γύρω από τις κεντρικές οδικές αρτηρίες ή λίγα μέτρα εσωτερικά από αυτές.

Μετά τη δεκαετία του 1970, με την άνοδο του βιοτικού επιπέδου των κατοίκων του χωριού, οι νέοι παρέμειναν στον τόπο τους, με αποτέλεσμα την ανοικοδόμηση του χωριού με νεόκτιστες κατοικίες, ανακαινίσεις παλαιότερων, διάνοιξη νέων οδικών αρτηριών και ασφαλτοστρώσεις. Έτσι, μπορεί κάποιος να πει ότι ο Πλάτανος είναι ένα σχεδόν νεόκτιστο χωριό, με πολλά όμως παραδοσιακά κτίσματα, τα οποία είτε εγκαταλείφθηκαν, ιδίως αυτά που βρίσκονταν σε δυσπρόσιτα ή απομακρυσμένα σημεία, είτε ανακαινίστηκαν και σταδιακά έχασαν τον παραδοσιακό χαρακτήρα τους, ή ακόμη και κατεδαφίστηκαν και στη θέση τους χτίστηκαν νέα. Σήμερα η ανοικοδόμηση συνεχίζεται, με πολλά νέα κτίρια τα τελευταία χρόνια, κυρίως λόγω της τουριστικής ανάπτυξης.

Το χωριό δεν αναφέρεται στις παλιές απογραφές ούτε στην απογραφή του 1881. Για πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή του 1900, όταν μαζί με τα Κουφογιαννιανά είχε 154 κατοίκους. Παλαιότερα ονομαζόταν Πόρρω Μεσόγεια. Το σημερινό του όνομα προήλθε από τον πελώριο πλάτανο που βρίσκεται στην πλατεία του χωριού, δίπλα στην πηγή «Πλάτανος», όπως ονομάζεται, που ήταν κάποτε πολύ σημαντική για τις ανάγκες του χωριού σε νερό.

Μετά την ένωση της Κρήτης με την υπόλοιπη Ελλάδα (1913), δημιουργήθηκαν οι πρώτοι 86 δήμοι της Κρήτης. Οι πρώτοι 6 δήμοι στους οποίους διαιρούνταν τότε η επαρχία Κισάμου ήταν: ο Δήμος Σπηλιάς, ο Δήμος

Βουκολιών, ο Δήμος Πανεθήμου, ο Δήμος Καστελίου, ο Δήμος Εννέα Χωρίων και ο Δήμος Μεσογείων, που εκτεινόταν από τον Τράχηλα έως τον Πόρο Μεσόγεια. Έδρα του Δήμου Μεσογείων ήταν ο Πλάτανος (1920). Το 1925 ορίστηκε έδρα της κοινότητας Πλατάνου έως το 1997, όταν εντάχθηκε στον Δήμο Κισάμου.

3.3.2 Οργάνωση και Δομή του Χωριού

Το χωριό διασχίζει η επαρχιακή οδός που έρχεται από την Κίσσαμο και συνεχίζει νότια μέχρι το Ελαφονήσι. Διακλαδώσεις του δρόμου μέσα στο χωριό οδηγούν άλλες σε οικισμούς και άλλες στους αγρούς και στους ελαιώνες που βρίσκονται τριγύρω κοντά στο χωριό. Μία μεγαλύτερη οδική αρτηρία προς τα δυτικά οδηγεί στον Κάμπο και την παραλία των Φαλασσάρνων.

Ο Πλάτανος σήμερα έχει δημοτικό σχολείο, στο οποίο φοιτούν περίπου 100 μαθητές, και στεγάζεται σε δύο κτίρια: το ένα σύγχρονης αρχιτεκτονικής και το άλλο παλαιότερο, με στοιχεία παραδοσιακής (1930). Επίσης, διαθέτει νηπιαγωγείο, παιδικό σταθμό, ιατρείο, φαρμακείο, διάφορα καταστήματα, εστιατόρια και ξενοδοχεία. Περισσότερα κτίσματα ξενοδοχειακού χαρακτήρα υπάρχουν κοντά στην παραλία των Φαλασσάρνων και στις παρυφές των γύρω λόφων, εξαιτίας της θέας τους προς τη θάλασσα.

Άποψη του χωριού από ψηλά

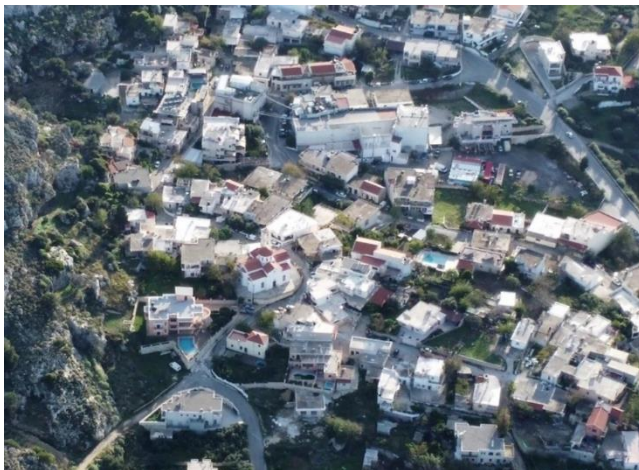
3.3.3 Οικονομική και Κοινωνική Ζωή

Στο χωριό δραστηριοποιούνται δύο αγροτικοί ελαιοργανοκομικοί συνεταιρισμοί, ο Αγροτικός Συνεταιρισμός Αγίων Πάντων και ο Αγροτικός Συνεταιρισμός Πλατάνου, με δύο σύγχρονα ελαιοτριβεία αντίστοιχα. Υπάρχουν επίσης δύο ενορίες: η ενορία των Αγίων Πάντων με κεντρικό ναό την Παναγία τη Μυρτιδιώτισσα, και η ενορία της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος με τον ομώνυμο ναό.

Η πλειοψηφία των κατοίκων είναι αγρότες, ενώ αρκετοί ασχολούνται ταυτόχρονα με την κτηνοτροφία. Επίσης, πολλοί ασχολούνται και με τον τουρισμό. Κύρια προϊόντα της περιοχής είναι το λάδι και τα πρώιμα κηπευτικά. Η οικονομική και πληθυσμιακή κατάσταση του χωριού είναι ανοδική, ειδικά τα τελευταία χρόνια, με θετική προοπτική για το μέλλον.

Ο Κάμπος με τα ελαιόδεντρα και τα Φαλάσσαρνα

Μπροστά η
γειτονία της
Εκκλησίας και
πίσω του
Πλατάνου

Ο Πλάτανος από ψηλά

3.4 Οικιστικός Ιστός: Γειτονιές και Οικισμοί του Πλατάνου

3.4.1 Παραδοσιακοί Οικισμοί και Γειτονιές

Οι ονομασίες των πολεοδομικών συνόλων είτε οικισμών στο χωριό (οικισμοί-γειτονιές) συνδέονται με το οικογενειακό επίθετο των οικιστών τους ή με κάποια κοντινή εκκλησία, πηγή, δέντρο, γεγονός ή άλλο χαρακτηριστικό της τοποθεσίας που βρίσκονται.

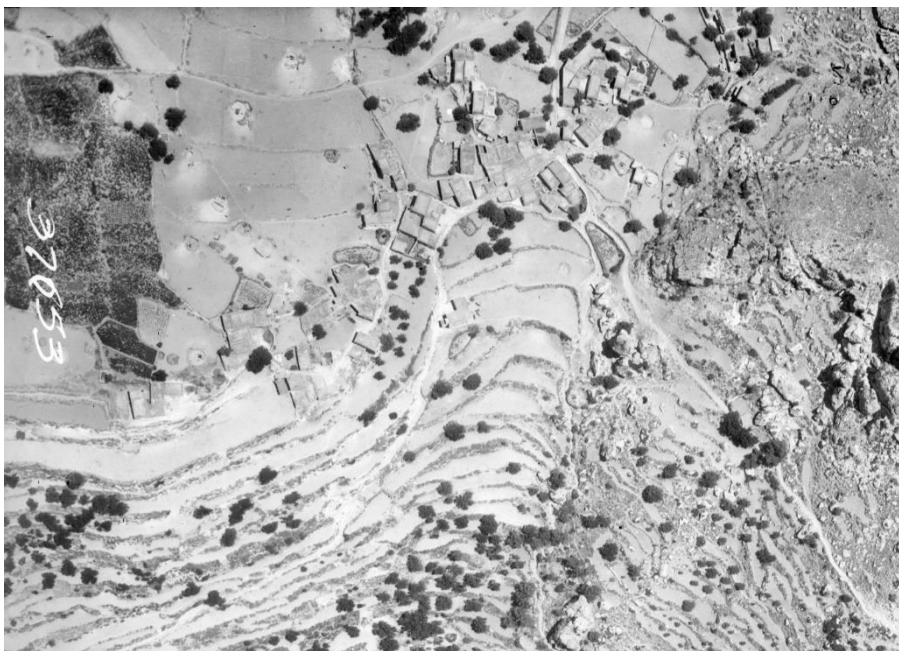
Τον πολεοδομικό ιστό του χωριού απαρτίζουν οι οικισμοί των Αγίων Πάντων γύρω από την ομώνυμη εκκλησία (Περισσότερες πληροφορίες θα αναφερθούν στην επόμενη ενότητα). Ο οικισμός Καστανιανά, όπου και σήμερα οι οικιστές του έχουν το επώνυμο Καστανάκης, ο οικισμός Λουπασιανά, που κατοικείται επίσης στην πλειοψηφία του από Λουπασάκηδες, και όμοια και τα Τερεζιανά, τα Ραφτιανά, τα Καπετανιανά, τα Σκουλιανά και τα Περριανά. Επίσης, στο κέντρο του χωριού βρίσκεται ο οικισμός «Πλάτανος», γύρω από την πλατεία, την κεντρική πηγή και τον αιωνόβιο πλάτανο. Στον ίδιο οικισμό περιλαμβάνεται και η γειτονιά «Εκκλησία», που βρίσκεται γύρω από την κεντρική εκκλησία του χωριού (Ναός της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος). Επίσης, δυτικά πάνω στον δρόμο που οδηγεί προς τον κάμπο των Φαλασσάρνων και τη θάλασσα, συναντάται ο οικισμός

«Άγιος Κωνσταντίνος», που είναι χτισμένος γύρω από την ομώνυμη εκκλησία. Είναι ο τελευταίος οικισμός του χωριού πριν αντικρίσουμε τη θάλασσα.

Προχωρώντας νοτιοδυτικά προς το Σφηνάρι, έχουμε τον οικισμό «Πόρρω Μεσόγεια» (Πόρος του Χωριού στην καθομιλουμένη), που είναι ο τελευταίος οικισμός αλλά και ο πρώτος καθώς έρχεται κάποιος από την αντίθετη κατεύθυνση. Στον οικισμό αυτόν περιλαμβάνεται και η γειτονιά «Σκάλα», που βρίσκεται στη νοτιοανατολική πλευρά του χωριού, «σκαρφαλωμένη» στον βραχώδη λόφο που βρίσκεται εκεί. Η πρόσβαση στη «Σκάλα» γινόταν από ένα μονοπάτι που ακολουθούσε το ανάγλυφο του βράχου και σχημάτιζε ένα είδος υποτυπώδους φυσικής σκάλας. Σήμερα πολλές κατοικίες έχουν εγκαταλειφθεί, και σε αυτές που υπάρχουν ακόμη η πρόσβαση γίνεται με σκαλοπάτια από σκυρόδεμα και σε κάποια χαμηλότερα σημεία ακόμη και με αυτοκίνητο.

Η γειτονιά Σκάλα από ψηλά

Αεροφωτογραφία του Πόρρου Μεσόγεια το 1947

Δεξιά η Σκάλα στη μέση ο Πόρρω Μεσόγεια και αριστερά τα Περριανά και τα Σκουλιανά. Στο βάθος φαίνεται η γειτονιά Πλάτανος και Εκκλησία

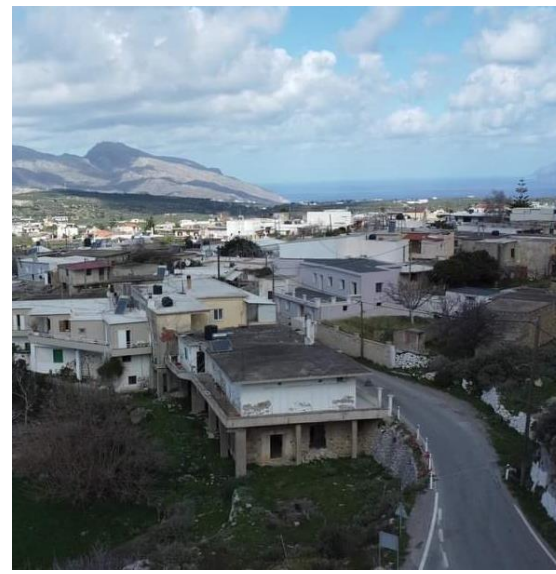
Στενό δρομάκι στη Σκάλα

Ο Πόρρος Μεσόγεια από μακριά

Μερικώς απεκατεστημένο κτίριο στα Ραφτιανά

Ο πόρος του χωριού

οι Γούρκοι: ήττήθησαν αυτόθι υπό των χριστιανών.

Δήμος δ' τάξεως Καστελλίου

	ώρ.	ώρ.	κίτ.
Καστέλιον (δ)	7.—	—	700
Άγια Άννα	7.15	1.—	35
Άγιος Κύριος Γεώργιος ..	8 20	1.45	155
Άκτι	9.10	2.10	22
Αζωγυρές (α)	8.—	1.45	34
Ακίνο Παλαιόκαστρον (δ) ..	8.—	1.15	164
Βορδιανά	6.40	1.10	22
Βεσιανά	7.30	—	—
Βουλγάρο (δ)	7.30	1.—	154
Βρύταις	9.30	2.30	22
Άγιος Γεώργιος (α)	7.30	1.—	124
Γαλουβές	7.45	—45	65
Γρηγοριανά	7.45	1.—	28
Γαλανιανά	7.—	1.—	2
Γερωνυμιανά	6.40	1.15	40
Άγριογραμβούσα νησίς ..	—	—	—
Γραμβούστ νησος	—	—	—
Δραπανίς (δ)	6.—	1.15	618
Ζερβιανά (α)	8.30	1.—	35
Καθούσι	8.30	2.—	41
Καλυδινη (α)	7.45	1.15	130
Καμάριτος (α)	8.—	1.10	75
Καπιτανιανά (δ)	8.15	1.45	35
Καρφυλλικιανά (α)	7.45	1.10	69
Καλάθενας (δ)	8.—	1.45	339
Καλυδιανά	6.30	1.—	150
Κατερμάδος	7.—	—45	10
Καλλεργιανά	6.45	1.—	195
Καμάρι (δ)	7.30	1.30	31
Καψαλιανά	8.30	2.30	35

254

ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΙΣΑΜΟΥ

	ώρ.	ώρ.	κίτ.
Κάτω Παλιόκαστρον	7.30	—45	160
Καναβές	8.20	1.20	32
Κατσουμπιδών	9.—	2.30	25
Κουκουράς (δ)	7.45	1.15	130
Κουνοπίσσα	7.20	—20	108
Κουρφαλιώνα	6.15	—45	68
Κουρβιανά	6.40	1.10	57
Κόκκινον Μετόχι	6.10	1.—	12
Καστανιανά	8.30	1.30	50
Κουντουριανά	8.30	1.50	92
Κουντουριανά (α και β) ..	7.45	1.15	60
Κουφογιαννιανά	8.15	1.40	62
Λαρβές (α)	7.45	1.30	120
Λυμπιανά	7.45	1.—	14
Λουπιασιανά	8.15	1.45	87
Λουσακιάς (δ)	8.—	1.—	12
Μαρετιανά	7.10	1.—	98
Μαρετιανά	7.10	1.10	13
Μαρέδα	7.15	—45	100
Μπουμπουλιανά	7.—	1.—	12
Μαζουκοπιανά	7.15	1.—	25
Μουλαδιανά	7.—	1.—	28
Μπαμπαμπίτη	7.—	1.—	6
Μπαντουριγιανά	6.15	1.—	21
Μπαμπά Άλμει	7.—	1.—	22
Μπενοδιανά	8.15	1.35	50
Μουμιανά (α)	8.—	1.—	14
Μπαμπιανά	8.10	1.10	45
Νοστήγεια	5.30	1.15	63
Νταμπιανιά	7.—	1.—	25
Νησί	8.45	2.45	31
Ντανιλιανά	7.—	1.—	60
Νιζ Χωριόν	7.30	1.—	130
Νταμολογύρι	7.45	1.15	65
Ντοκιανά (α)	7.45	1.15	15
Άγιοι Πάντες	8.15	1.45	233
Παπαδιανά	7.—	1.15	30
Ποταμιόδα	7.—	1.15	23
Παυτιλιανά (δ)	8.—	1.15	42

ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΙΣΑΜΟΥ

255

	ώρ.	ώρ.	κίτ.
Πύργος	7.15	—15	120
Πλάτανος	8.35	1.45	83
Παπαδημητριάνα (α)	8.—	1.10	40
Πόρω Μεσόγεια	8.45	2.—	215
Πιπεριανά (α)	7.45	1.15	45
Ραφθιανά	8.15	1.45	39
Ποντικονήσι ή Μύλαι			
Πρασονήσι			
Πεταλίδες			
Συρικάρη (δ)	8.45	2.—	396
Σκουλουδιανά	6.50	1.10	39
Τερεζιανά	8.35	1.35	55
Τράχηλος και Μετόχι (α) ..	7.30	1.—	30
Τοπέλια (δ)	8.15	2.15	57
Τσικαλαριά	7.45	1.15	72
Τσουρουνιανά	8.30	1.45	110
Φερέλακα	7.45	—45	15
Φυρνάδων (α)	7.45	—45	105
Χαλίπα	7.45	1.15	42
Χιριεθιανά	6.15	1.—	157
Χιρχαλιανά	6.50	1.15	40
Χορευιανά	7.45	1.15	25

Μικρά νησίδες

Στην παραπάνω απογραφή του 1900 αναφέρονται οι περισσότερες γειτονίες και οικισμοί του σημερινού χωριού του Πλατάνου

3.4.2 Οικιστική εξέλιξη

Οι προαναφερθέντες οικισμοί ήταν κάποτε μικρότεροι και συμπαγείς αν κρίνουμε από τα εναπομείναντα παραδοσιακά κτίρια, με στενά, πολύπλοκα δρομάκια. Χαρακτηριστικά, ο οικισμός <<Σκουλιανά>> ήταν και είναι μέχρι σήμερα συμπαγής με ελάχιστους ελεύθερους χώρους. Οι αυλές των σπιτιών δεν έχουν σαφή όρια μεταξύ τους, ενώ τα περάσματα που εξυπηρετούν τους κατοίκους είναι στενά. Πολλά περάσματα μέσα από τους οικισμούς και τις αυλές είναι νοητά, όχι χαραγμένα, αλλά κατοχυρωμένα μέσα στους αιώνες.

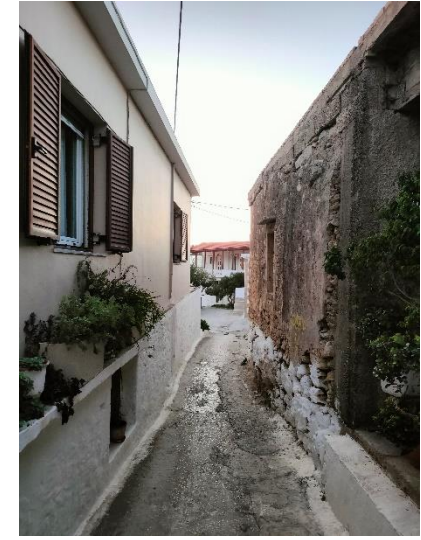
Στενό δρομάκι
στα Σκουλιανά

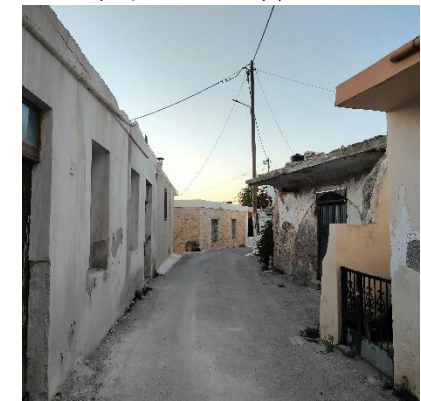
Η Φάμπρικα στα Σκουλιανά

Η Φάμπρικα στα Σκουλιανά

Στενό δρομάκι στα Περριανά

Κεντρικός δρόμος στα Σκουλιανά

Καμάρα κλεισμένη με τσιμεντόλιθους

Κατοικία εδρασμένη
πάνω σε βράχο

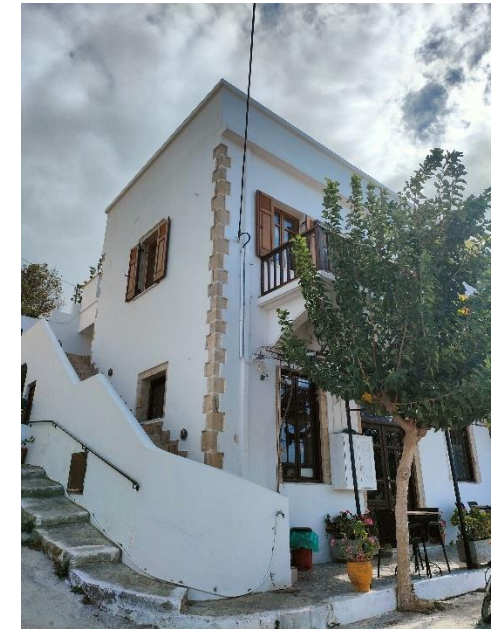
Επίσης, συμπαγής οικισμός είναι και ο <<Πλάτανος>> (στον πυρήνα του), μαζί με τη γειτονιά της εκκλησίας, όπου ακόμη και σήμερα η στενότητα του χώρου και η εγγύτητα μεταξύ των χτισμάτων είναι εμφανείς. Κύριο χαρακτηριστικό του οικισμού, τα πολύπλοκα σοκάκια και δρομάκια που οδηγούν σε διάφορα σημεία του κεντρικού δρόμου ή στην πλατεία του χωριού. Μετά από έρευνα και σύμφωνα με μαρτυρίες ντόπιων και με βάση τα εναπομείναντα μονοπάτια ή νοητά περάσματα μέσα στους οικισμούς και μεταξύ αυτών, συμπεραίνουμε ότι το χωριό είχε πλούσιο δίκτυο μονοπατιών και περασμάτων, όλα χαραγμένα με σοφία, που δυστυχώς με τη διάνοιξη νέων προσβάσεων με αυτοκίνητο και τη ραγδαία ανοικοδόμηση, τα περισσότερα περάσματα έχουν διακοπεί.

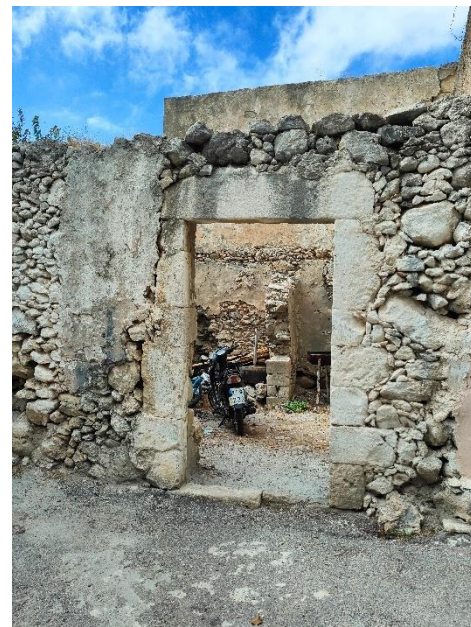
Αποψη της γειτονιάς του Πλατάνου και της Εκκλησίας από ψηλά

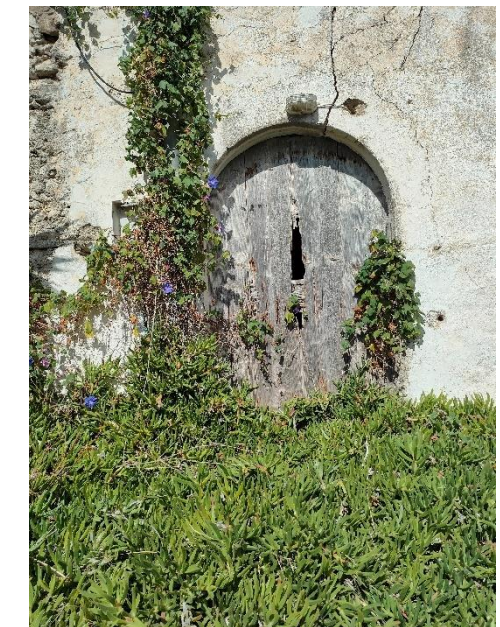
Εγκατελειμμένη κατοικία στην Εκκλησία

Αποκατεστημένη κατοικία στον Πλάτανο

Εγκατελειμμένη κατοικία στην Εκκλησία

Τοξοτή πόρτα στην Εκκλησία

Οι οικισμοί που αναπτύσσονται σε βραχώδεις πλαγιές, όπως οι Άγιοι Πάντες και η γειτονιά Σκάλα, σχηματίζονται με βαθμιαία παράθεση των κτισμάτων τους και πλήρη προσαρμογή στο φυσικό ανάγλυφο. Ήταν εξαιρετικά συμπαγείς, με ελάχιστους ελεύθερους χώρους και με ελεγχόμενες εισόδους. Αυτού του τύπου οι οικισμοί είχαν μια <<παθητική άμυνα>> με την οχυρή θέση τους, αλλά και με τη συμπαγή δόμηση, τα δαιδαλώδη δρομάκια, τις ελεγχόμενες προσπελάσεις και την αξιοποίηση του φυσικού ανάγλυφου.

Οι Άγιοι Πάντες προσαρμοσμένοι στο φυσικό ανάγλυφο

3.4.3 Η Πειρατική Απειλή και η Απόσυρση από τις Παράκτιες Περιοχές

Αν εξαιρέσουμε την αρχαία πόλη Φαλάσσαρνα, οι μεταγενέστεροι παράκτιοι οικισμοί χάθηκαν εξαιτίας της

πειρατικής μάστιγας, που ανάγκασε τους ανθρώπους να αποσυρθούν μακριά από τη θάλασσα και να κατοικήσουν σε οικισμούς απρόσιτους και αθέατους. Οι πειρατές υπήρξαν κυρίαρχοι στη Μεσόγειο για πάνω από 1000 χρόνια (οι πρώτοι τον 7ο αιώνα). Ανεξάρτητα όμως από τους εκάστοτε διώκτες και κατακτητές, οι κάτοικοι έπρεπε να πολεμούν για δικό τους λογαριασμό με κάθε τρόπο και μέσο, πρωτίστως για να επιβιώσουν. Αυτός ο αγώνας κράτησε από τον 1ο έως και τον 20ο αιώνα. Στην προσπάθειά τους να σωθούν, οι κάτοικοι της περιοχής του Πλατάνου επέλεξαν και άλλες απομακρυσμένες τοποθεσίες έξω από τον ιστό του χωριού και μακριά από τη θάλασσα για να μείνουν. Όπως φαίνεται, οι απομακρυσμένοι αυτοί οικισμοί ήταν πολύ μικροί και κατοικούνταν από τα μέλη μιας ευρύτερης οικογένειας, κάτι που μαρτυρούν οι ονοματοθεσίες τους.

Ο αθέατος οικισμός του Μονοπλατάνου στο όρος Μάννα

3.4.4 Δυσπρόσιτοι Οικισμοί: Απομόνωση και Προστασία

Η επιλογή της τοποθεσίας γινόταν με βάση το αθέατο και το δυσπρόσιτο, αλλά και την ύπαρξη πηγής νερού για τους ίδιους και τα ζώα τους. Συνήθως, δίπλα ή κοντά σε αυτούς τους οικισμούς υπήρχαν κτήματα που ανήκαν στους οικιστές τους.

Λακοπίθι

Ερείπια τέτοιων απομακρυσμένων οικισμών υπάρχουν μέχρι σήμερα. Το Λακοπίθι, δυτικά του Κάμπου, σε φαράγγι που σχηματίζεται από τους γύρω λόφους, αθέατο και δυσπρόσιτο, κατοικήθηκε από τους Σκορδυλάκηδες (<<Φαραγγίτιδες>> κατά τους ντόπιους επειδή έμεναν στο φαράγγι), οι οποίοι μάλιστα ισχυρίζονται μέχρι και σήμερα ότι είναι απόγονοι του αρχοντόπουλου Σκορδύλη, που έφτασε στην Κρήτη όταν ο Φωκάς έστειλε τα 12 αρχοντόπουλα³² στο νησί μαζί με πολλούς Βυζαντινούς αποίκους. Το 1950 έφυγε και η τελευταία οικογένεια που κατοικούσε στο <<Λακοπίθι>>. Εκεί υπάρχει και το εξωκλήσι της Αναλήψεως του Σωτήρος, που χρονολογείται από τους Βυζαντινούς χρόνους.

³² Τα 12 αρχοντόπουλα είναι θρύλος που βασίζεται σε μια σειρά εγγράφων που σύμφωνα με τους ιστορικούς είναι χαλκευμένα. Αναφέρεται στη δεύτερη Βυζαντινή περίοδο (10^{ος} αιώνας) όταν Βυζαντινοί έποικοι έφτασαν στην Κρήτη.

Ερείπια κατοικιών
στο Λακοπίθι

Ερείπια κατοικιών στο
Λακοπίθι

Ερείπια κατοικιών στο Λακοπίθι

Κουτσουνιανά

Δυτικά, στην επόμενη κοιλάδα, υπήρχε ο οικισμός <<Κουτσουνιανά>>, μικρός συνεκτικός οικισμός στην τοποθεσία Χωστό (Κρυμμένο). Το Χωστό διέσχιζε ρυάκι με τρεχούμενο νερό και μέχρι και σήμερα περιβάλλεται από πυκνή βλάστηση, με τον λόφο κατάφυτο από άγριες ελιές, χαρουπιές, σκίνους. Η ονομασία του λόφου είναι <<Δάσος>>. Στον οικισμό κατοικούσαν Κουτσουνακηδες, Ασγουδακηδες και Σκουλάκηδες. Λίγα μέτρα πιο πέρα υπάρχουν τα ερείπια των Ασγουδακηδων, ενώ πιο πάνω, δυτικά, κοντά σε πηγή που κάποτε είχε και στέρνα για το πότισμα των ζώων και των κηπευτικών, υπάρχει ακόμα κτίσμα των Σκουλάκηδων. Τα κτήματα τριγύρω στην

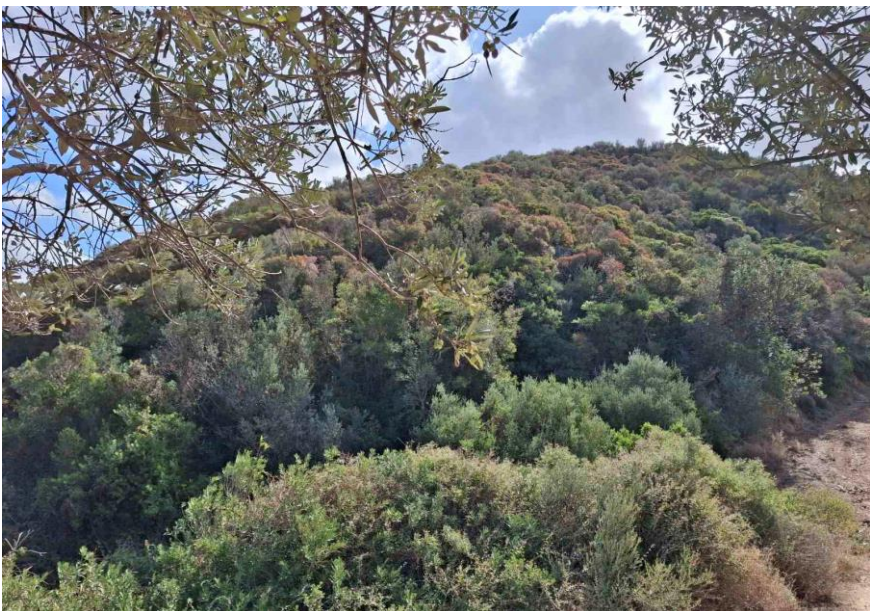
περιοχή ανήκουν μέχρι σήμερα σε αυτές τις οικογένειες. Ο τελευταίος μόνιμος κάτοικος έφυγε το 1955. Σήμερα στον τόπο υπάρχουν μόνο χαλάσματα.

Η κατοικία των Σκουλάκηδων στα Κουτσουνιανά

Εσωτερικό της κατοικίας με το χτιστό τζάκι

Το δάσος στο Χωστό

Κτίσματα στο
Χωστό

Πλάι

Άλλος απομακρυσμένος από το χωριό οικισμός ήταν το <<Πλάι>>, νοτιοανατολικά του <<Κάμπου>>, σε

πιο υπερυψωμένη θέση, στην πλαγιά του λόφου <<Αρμί>>, αθέατη όμως από τη θάλασσα. Στο Πλάι υπήρχαν περίπου 10 κτίσματα και κατοικούσαν οι Ντεντάκηδες, οι οποίοι ήταν και κτηνοτρόφοι. Εκεί είχαν και το <<τυροκομείο>> τους που εξυπηρετούσε τις οικογενειακές ανάγκες τους. Σήμερα ο οικισμός είναι εγκαταλελειμμένος. Κάποιοι νεότεροι της οικογένειας, που δραστηριοποιούνται ως αγρότες εκεί κοντά, διημερεύουν στα λιγοστά συντηρημένα κτίσματα.

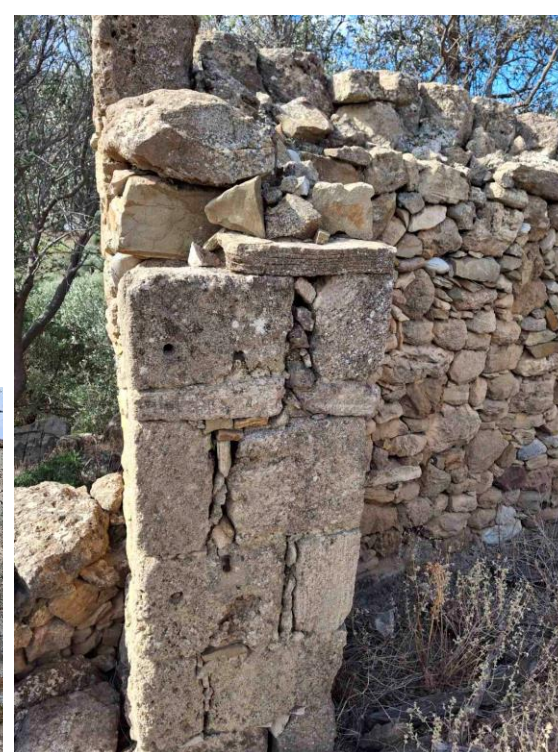
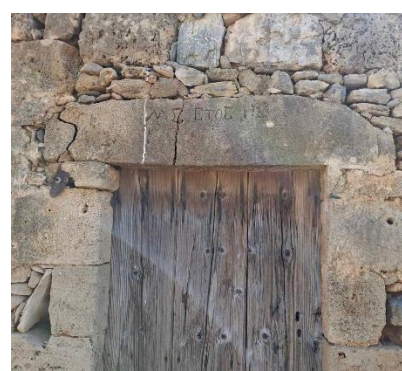

Βουγιόσπιτο (σταύλος)

Χτιστός ανηφοράς

Μετόχι

Νοτιοδυτικά, στην καρδιά του κάμπου των Φαλασσάρνων, υπήρχε ο οικισμός <<Μετόχι>>. Η περιοχή είναι κατάφυτη με μεγάλα ελαιόδεντρα και ιδιαίτερα καρποφόρα. Προφορικές μαρτυρίες λένε ότι κάποιος Αγάς επέλεξε αυτή την εύφορη πεδιάδα για να καλλιεργήσει ελαιόδεντρα και να οργανώσει το μετόχι του. Σήμερα τα μεγάλα ελαιόδεντρα που βρίσκονται εκεί με τους τεράστιους κορμούς οι ντόπιοι τα ονομάζουν Τούρκικα. Νερό το <<Μετόχι>> έπαιρνε από τον διπλανό οικισμό <<Ρίζα>>. Σήμερα υπάρχουν ερείπια κτισμάτων, αλλά και κάποια κτίσματα ανακαινισμένα, που είναι παραθεριστικές κατοικίες ή χρησιμοποιούνται για τη διημέρευση των αγροτών ιδιοκτητών τους.

Ρίζα & Καβούσι

Πολύ κοντά στο <<Μετόχι>>, ανατολικά, στο παρακείμενο ριζοβούνι υπάρχει ο οικισμός <<Ρίζα>>, χτισμένος αμφιθεατρικά, μέχρι και σήμερα ζωντανός οικισμός (Περισσότερα για τη <<Ρίζα>> θα αναφερθούν στην επόμενη ενότητα). Βορειοανατολικά της Ρίζας, στις παρυφές του λόφου που συνδέει τον <<Κάμπο>> με το χωριό, βρίσκεται ο οικισμός <<Καβούσι>>. Παραδοσιακός οικισμός, σήμερα αναπτυσσόμενος λόγω του τουρισμού αλλά και λόγω της προνομιακής θέσης του στην πλαγιά, που παρέχει άπλετη θέα προς τη θάλασσα και τον κάμπο (Περισσότερα για το <<Καβούσι>> θα αναφερθούν στην επόμενη ενότητα).

Η Φάμπρικα στη Ρίζα

Μονοπλάτανος, Καμισάδο, Βαρσαμάκια, Βρύσες & Πάνω Βρύσες

Στη βορειοδυτική πλευρά του όρους <<Μάννα>> (Προφήτης Ηλίας από το ομώνυμο εκκλησάκι που βρίσκεται στην κορυφή του), που δεσπόζει ανατολικά του χωριού, απομακρυσμένοι οικισμοί βρίσκονται στην πλαγιά και στους πρόποδες του όρους. Σήμερα είναι εγκαταλελειμμένοι και ξεχασμένοι από τον χρόνο. Αυτοί

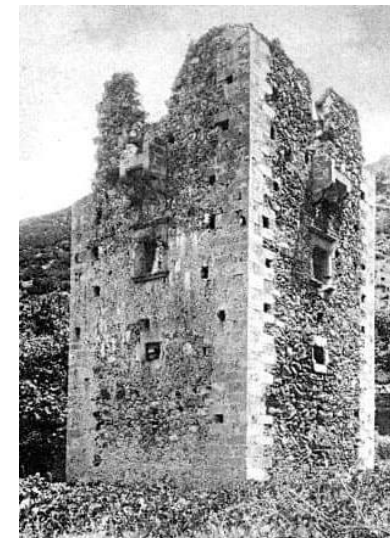
είναι οι οικισμοί Μονοπλάτανος, Καμισάδο, Βαρσαμάκια, Βρύσες και Πάνω Βρύσες. Οικισμοί καλά κρυμμένοι πίσω από τα βουνά, δυσπρόσιτοι, που σήμερα μόνο σωροί από πέτρες στα σημεία τους ή κάποια υπολείμματα κτιρίων

Ο Μονοπλάτανος με φόντο τα Φαλάσσαρνα και τον Κολπο της Κισάμου

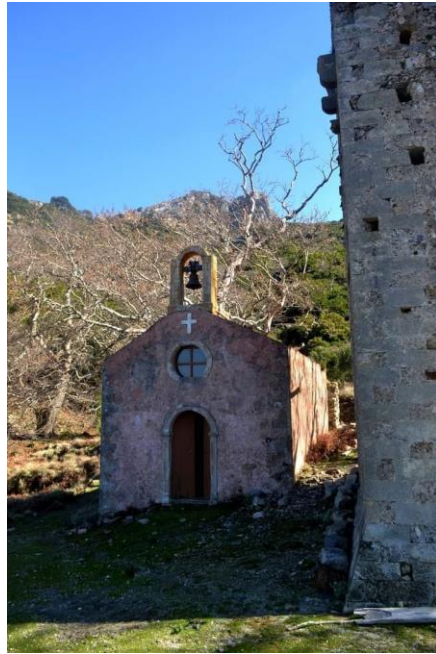
Μόνο οι εκκλησίες που υπάρχουν εκεί και λειτουργούν ως σήμερα φέρνουν τους ανθρώπους ως εκεί για να γιορτάσουν τους αγίους τους: τον Άγιο Αθανάσιο στον Μονοπλάτανο, τον Άγιο Γεώργιο στο Καμισάδο, τον Άγιο Δημήτριο και το Γενέθλιο της Παναγίας στις Βρύσες, και τη Μεταμόρφωση του Σωτήρος στις Πάνω Βρύσες. Στα Βαρσαμάκια, την περίοδο της Ενετοκρατίας, στο σημείο αυτό υπήρχε καθολικό μοναστήρι των Φραγκισκανών του Αγίου Γρηγορίου. Προφανώς, ο πύργος χτίστηκε εκεί για την προστασία του μοναστηριού (15ος-16ος αιώνας). Υπάρχουν ερείπια του πύργου μέχρι σήμερα. Η ντόπια παράδοση λέει ότι οι κάτοικοι του Καμισάδο, για κάποιο λόγο, εγκατέλειψαν τον τόπο και εγκαταστάθηκαν έξω από το Κολυμπάρι, στην τοποθεσία που ονομάζεται και σήμερα Καμισιανά.

Ο πύργος στα Βαρσαμάκια σήμερα και τον 20ο αιώνα

Η εκκλησία δίπλα στον Πύργο του Αγίου Γρηγορίου

Η εκκλησία και από πίσω ο Πύργος

Το εκκλησάκι του Γενέθλιου της Παναγίας στις Βρύσες

Το Βυζαντινό εκκλησάκι του Αγίου Αθανασίου στον Μονοπλάτανο

Οι οικισμοί αυτοί είναι μάλλον Βενετσιάνικων χρόνων, με τις Βρύσες να είναι ο πιο προσβάσιμος και εγγύτερος, αλλά και πιο ο διατηρημένος οικισμός (Περισσότερα για τις Βρύσες και τον Μονοπλάτανο θα αναφερθούν στην επόμενη ενότητα). Κοινά στοιχεία αυτών των οικισμών είναι ότι έχουν παραδοσιακό χαρακτήρα, ότι είναι χτισμένοι δίπλα ή κοντά σε πηγές και ότι είναι αθέατοι και δυσπρόσιτοι.

Όλοι οι οικισμοί που βρέθηκαν εκτός του οικιστικού ιστού του χωριού, σε δύσκολες εποχές, λειτουργούσαν ως

καταφύγια και για τους υπόλοιπους χωριανούς. Προφορικές μαρτυρίες λένε ότι στις διάφορες επιθέσεις των Τούρκων, οι χωριανοί κατέφευγαν κυρίως στο Λακοπίθι, στις Βρύσες, στον Μονοπλάτανο, αλλά και στους υπόλοιπους ασφαλείς και αθέατους οικισμούς μέχρι να περάσει ο κίνδυνος. Επίσης, κατά τον Β' Παγκόσμιο πόλεμο, όταν οι Γερμανοί μπήκαν στο χωριό, οι κάτοικοι έτρεξαν σε αυτούς τους απομακρυσμένους οικισμούς για να βρουν καταφύγιο.

*Ο πύργος του Αγίου
Γρηγορίου στα Βαρσαμάκια*

Ο πύργος του Αγίου Γρηγορίου στα Βαρσαμάκια

4. ΟΙΚΙΣΜΟΙ ΚΑΙ ΓΕΙΤΟΝΙΕΣ

Όπως αναφέρθηκε στην προηγούμενη ενότητα, για τους οικισμούς Άγιοι Πάντες, Βρύσες, Μονόπλατανος, Καβούσι και Ρίζα θα γίνει λεπτομερέστερη αναφορά παρακάτω. Από τους οικισμούς αυτούς, μόνο οι Άγιοι Πάντες βρίσκονται στον κεντρικό πολεοδομικό ιστό του χωριού, ενώ οι υπόλοιποι είναι απομακρυσμένοι. Επίσης, οι Βρύσες και ο Μονόπλατανος είναι εγκαταλελειμμένοι οικισμοί, οι Άγιοι Πάντες είναι μετατοπισμένος οικισμός, ενώ το Καβούσι και η Ρίζα είναι αναπτυσσόμενοι.

4.1 Άγιοι Πάντες

Ερχόμενος κάποιος από την Κίσαμο, διαμέσου της κεντρικής οδού, θα παρατηρήσει αριστερά, στην πλαγιά της Χαλέπας, ερείπια κτισμάτων «σκαρφαλωμένα» στα βράχια, εγκαταλελειμμένα από τους ενοίκους τους και αφημένα στον χρόνο και στα στοιχεία της φύσης να «πεθαίνουν». Στρίβοντας με το αυτοκίνητο στο δεύτερο στενό δρομάκι αριστερά, περνώντας μέσα από τη νεόκτιστη γειτονιά «Άγιοι Πάντες» και πλησιάζοντας προς το ομώνυμο εκκλησάκι, όπου ο δρόμος ανηφορίζει, το σκηνικό αλλάζει. Τις νεόκτιστες κατοικίες διαδέχονται αμέσως τα κτίρια του παραδοσιακού οικισμού «Άγιοι Πάντες».

Η παραδοσιακή γειτονιά χαμηλά κατοικείται ακόμη από λίγους ηλικιωμένους που επισκεύασαν τα παλιά κτίσματα. Ψηλότερα στην πλαγιά, χαλάσματα και βλάστηση κάνουν τον παλιό παραδοσιακό οικισμό σχεδόν απροσπέλαστο. Η εκκλησία των Αγίων Πάντων είναι χτισμένη πάνω στα ερείπια βυζαντινής εκκλησίας, όπως μαρτυρούν οι ντόπιοι. Λέγεται ότι οι πρώτοι κάτοικοι έφτασαν την εποχή του Νικηφόρου Φωκά (963-969 μ.Χ.), διωκόμενοι από τους πειρατές. Σημαντικό κριτήριο για την εγκατάσταση των κατοίκων στο σημείο αυτό ήταν η πηγή νερού, που υπάρχει μέχρι και σήμερα στον οικισμό.

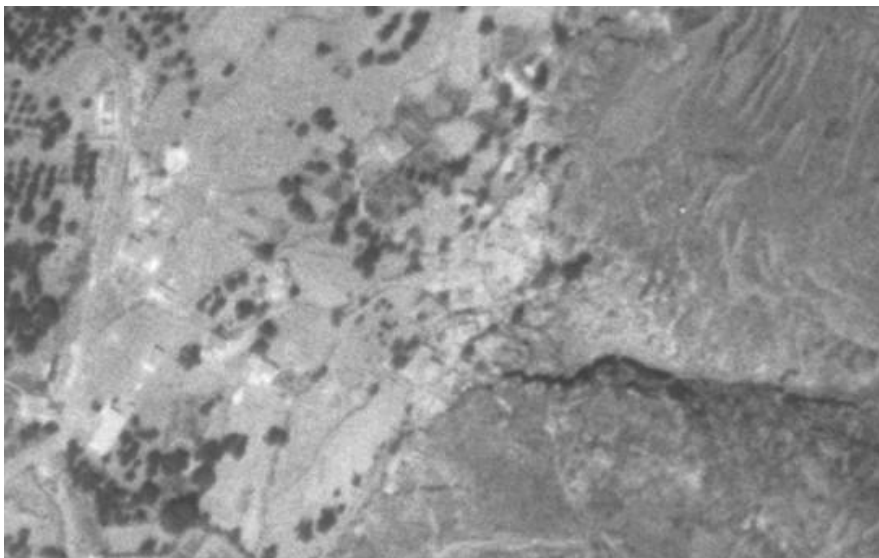
<<κάτοψη>> του οικισμού

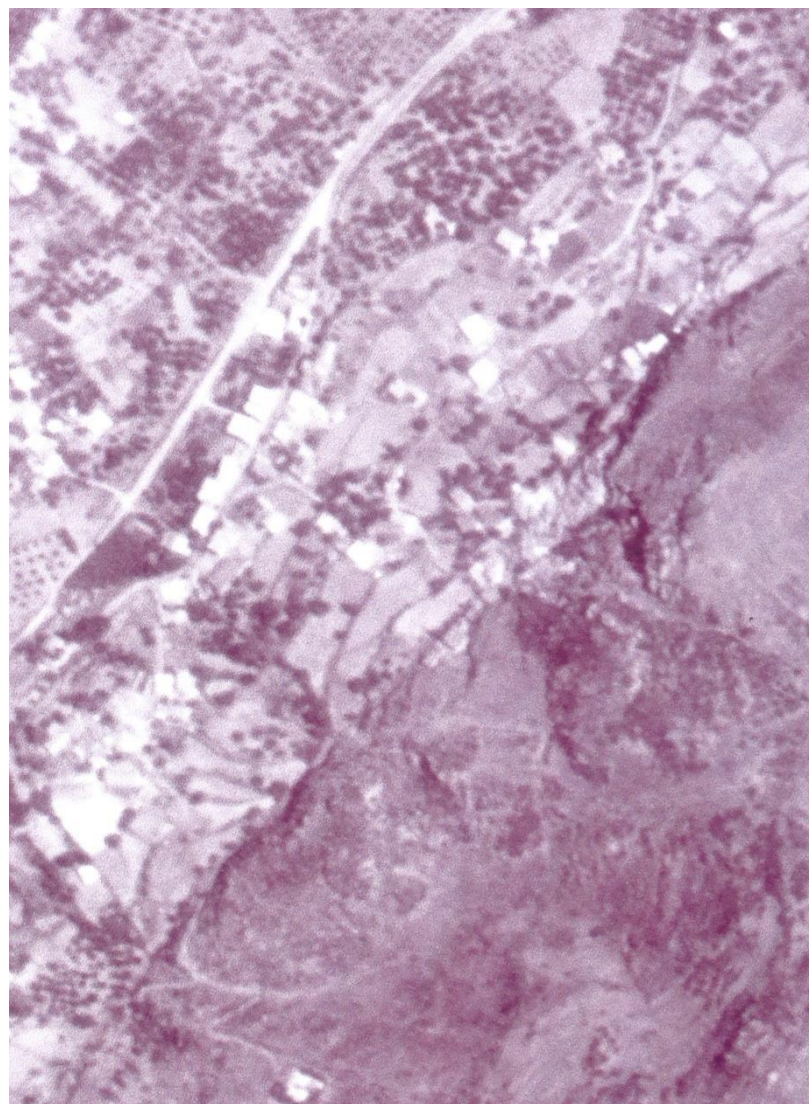
Άποψη του οικισμού από ψηλά

Άποψη του οικισμού με Φόντο τον Πλάτανο και την θάλασσα

Αεροφωτογραφία 1940

Αεροφωτογραφία 1972

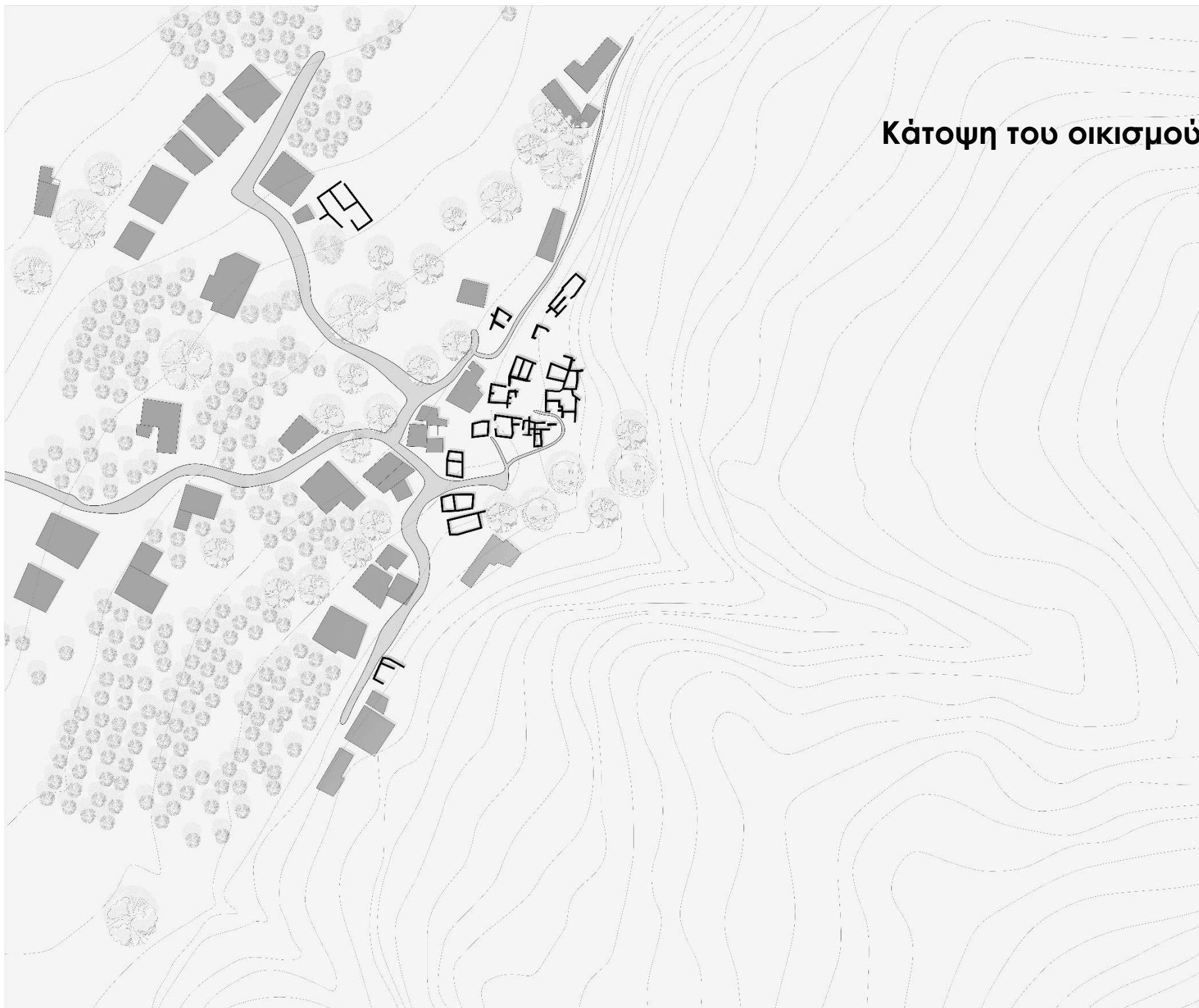

Αεροφωτογραφία 1967

Αεροφωτογραφία 2015

Κάτοψη του οικισμού

Ο οικισμός χωροθετείται στην πλαγιά που έχει έντονη κλίση έως τη «ρίζα» της Χαλέπας, όπου βρίσκεται η πηγή και η εκκλησία. Η δόμησή του είναι έντονα συνεκτική, με πυκνή και κλιμακωτή διάταξη των κτισμάτων.³³ Η κλιμακωτή διάταξη διευκόλυνε την απελευθέρωση των όψεων, έτσι ώστε όλες οι κατοικίες να εκμεταλλεύονται την ηλιακή ακτινοβολία, αλλά βοηθούσε και στην απρόσκοπτη θέα, σημαντική για λόγους άμυνας και ασφάλειας. Η πυκνή δόμηση με τα στενά, δύσβατα δρομάκια και η επικοινωνία όλων των κτιρίων μέσα από τα δωμάτια εξασφάλιζε δρόμο διαφυγής προς τα ψηλότερα σημεία, όπου υπάρχουν πολλά σπήλαια για καταφύγιο.³⁴

Στις φωτογραφίες φαίνεται η κλιμακωτή διάταξη

³³ (Μποζινέκη-Διδώνη, Παρασκευή. Ελληνική παραδοσιακή αρχιτεκτονική. Κρήτη: Εκδόσεις Μέλισσα, 1985. σελ 230)

³⁴ (Μποζινέκη-Διδώνη, Παρασκευή. Ελληνική παραδοσιακή αρχιτεκτονική. Κρήτη: Εκδόσεις Μέλισσα, 1985. σελ. 233)

Τα κτίσματα που αποτελούν τον οικισμό είναι μικρά σε μέγεθος, πέτρινα με δώμα, και ο σχεδιασμός τους απλός, σχεδόν ομοιόμορφος. Βασικό στοιχείο δόμησης ήταν η πέτρα, με πάχος λιθοδομής 50-70 εκατοστά. Οι λιθοδομές αποτελούνται συνήθως από δύο γραμμικές σειρές ακανόνιστων λίθων, όπου το κενό ανάμεσά τους συμπληρώνεται από μικρότερες πέτρες. Εσωτερικά υπάρχει επίχρισμα από άμμο και σβέστη, ενίοτε και εξωτερικά. Στις παύσεις της τοιχοποιίας, τοποθετούνται γωνιόλιθοι σε εναλλάξ σχηματισμούς (ορθογώνιοι-οριζόντιοι) στα σημεία όπου βρίσκονται οι γωνίες των κελυφών, ενώ τα εσωτερικά χωρίσματα γεφυρώνονται με καμάρες.³⁵

Διακρίνουμε τις καμάρες και τη μικρή κλίμακα των κτισμάτων

Συνδεδειγμένο υλικό φαίνεται ο πηλός ή, σε κάποια κτίσματα, κονίαμα από άμμο και ασβέστη. Για την κατασκευή των δωματίων, χρησιμοποιούνταν ξύλινα δοκάρια από τοπικά δέντρα με απόσταση μεταξύ τους μικρότερη του ενός μέτρου στα στενόμετωπα χωρίς καμάρα. Στα πλατύμετωπα σπίτια χωρίς καμάρα, οι ξύλινοι δοκοί στηρίζονταν στο μεσοδόκι (οριζόντιος χοντρός ξύλινος δοκός που πακτωνόταν στον τοίχο). Πάνω από τα δοκάρια τοποθετούνταν σχίζες από ξύλα ή καλάμια. Η επόμενη στρώση αποτελούνταν από κλαδιά και θάμνους,

³⁵ (Μποζινέκη-Διδώνη Π., Ελληνική παραδοσιακή αρχιτεκτονική, Εκδόσεις Μέλισσα, Κρήτη, 1985, σελ 233,240)

άχυρα ή φύκια. Στο τέλος, έριχναν την τελική στρώση, που αποτελούνταν από πατημένο χώμα.³⁶

Κατασκευή χωρίς μεσοδόκι με πυκνά δοκάρια απο κυπαρίσι και λίγα απομεινάρια από τα καλάμια και τη <<λεπίδα>>

Σύμφωνα με μαρτυρίες κατοίκων, το χώμα που χρησιμοποιούνταν για την τελική επίστρωση ήταν κομολίθος, λεπίδα ή κουσκουράς (άσπρο χώμα). Τα χώματα αυτά είχαν την ιδιότητα να συγκρατούν το νερό και να μην ευνοούν την εμφάνιση βλάστησης. Σε συγκεκριμένα σημεία του χωριού υπάρχουν κατάλοιπα από το σκαμμένο έδαφος, κάτι σαν μικρά «λατομεία», απ' όπου οι κάτοικοι, σκάβοντας, έβγαζαν το συγκεκριμένο

χώμα για το δώμα του σπιτιού τους. Η συντήρηση του δώματος γινόταν ευλαβικά κάθε φθινόπωρο.

Διακρίνονται ισόγειες αλλά και διώροφες κατοικίες με εξωτερική σκάλα. Ο δεύτερος όροφος δημιουργήθηκε είτε για να καλύψει καθημερινές ανάγκες των κατοίκων, είτε για λόγους ασφαλείας, γι' αυτό σε αυτόν τοποθετούνται χώροι προσωπικής χρήσης, όπως τα υπνοδωμάτια. Οι ισόγειοι χώροι χρησιμοποιούνται περισσότερο ως

Διόροφη κατοικία με πέτρινη εξωτερική σκάλα και αποθηκευτικό χώρο

βοηθητικοί ή αποθηκευτικοί ή ως χώροι διημέρευσης. Τα περισσότερα κτίσματα έχουν καμάρα και τα ανοίγματά τους είναι μικρά και ορθογώνια, ενώ τα τοξωτά είναι λιγότερα. Οι προσόψεις και τα ανοίγματα σχεδόν σε όλα τα κτίσματα έχουν νοτιοδυτικό προσανατολισμό.³⁷

³⁶ (Μποζινέκη-Διδώνη Π., Ελληνική παραδοσιακή αρχιτεκτονική, Εκδόσεις Μέλισσα, Κρήτη, 1985, σελ. 233, 240)

³⁷ (Μποζινέκη-Διδώνη Π., Ελληνική παραδοσιακή αρχιτεκτονική, Εκδόσεις Μέλισσα, Κρήτη, 1985, σ. 240, 268)

Εσωτερική άποψη διόροφου κτιρίου

Ερείπια καμάρας και πίσω της μια διόροφη κατοικία

Παρατηρούμε επίσης ότι όλα σχεδόν τα σπίτια ήταν λιτά και απέρριπτα. Η απλότητά τους «χωρούσε» μόνο τα απαραίτητα για τις

καθημερινές τους ανάγκες. Σε όλα σχεδόν τα κτίσματα παρατηρούμε ότι υπήρχε τζάκι, κατασκευάσμα διπλής καθημερινής χρήσης. Ήταν εστία θέρμανσης και το σημείο όπου γινόταν το καθημερινό μαγείρεμα. Η θέση του στα περισσότερα κτίσματα είναι σε γωνία. Στο τζάκι περιλαμβανόταν και ο φούρνος με τοξωτό άνοιγμα, χτισμένος από πορόλιθο. Ο καπνός έφευγε από τον «ανηφορά», όπως ονομαζόταν η καμινάδα, άλλοτε κτισμένη με πέτρες και σκεπασμένη στην κορυφή με μια πέτρινη πλάκα για να μην μπαίνει το νερό της βροχής στο σπίτι, και άλλοτε ήταν απλά ένα πήλινο σπασμένο πιθάρι.

Πυρομάχι (παραστιά)

Χτιστό τζάκι με τον ανηφορά του

Πέτρινος λαξευμένος νεροχύτης με το πυρομάχι στο βάθος

Σε κάποιες περιπτώσεις υπήρχε πέτρινο καθιστικό (πεζούλι) δίπλα από το τζάκι. Επίσης, παρατηρούμε σε όλα σχεδόν τα κτίσματα τη λαϊνοθέστρα, μια εσοχή στον τοίχο όπου τοποθετούσαν τη λαϊνα (στάμνα) με πόσιμο νερό που κουβαλούσαν από τη βρύση. Μάλιστα, ως πώμα της πήλινης στάμνας έβαζαν ένα κομμάτι αποξηραμένο σταμναγκάθι. Τα αγκάθια και η χοντρή, πασαλωτή ρίζα του φυτού αποτελούσαν θαυμάσιο πώμα που προφύλασσε το νερό. Από αυτή τη χρήση προήλθε και η τοπική ονομασία του φυτού (στάμνα + αγκάθι).

Δίπλα στη λαϊνοθέστρα βλέπουμε μικρότερη εσοχή για τη θέση του μαστραπά (κανάτα). Η θέση αυτή, ενίοτε, ήταν και θέση για τον λύχνο (φωτιστικό με φυτίλι και λάδι). Εξωτερικά ή και εσωτερικά των σπιτιών παρατηρούμε πλάκες που προεξείχαν για την τοποθέτηση αντικειμένων. Εξωτερικά επίσης βλέπουμε μικρές εσοχές ψηλότερα (σκαλοθυρίδες).

Σκαλοθυρίδες γύρω και πάνω από το άνοιγμα

Πέτρινο πατητήρι και η κρεβατίνα (κληματαριά) του

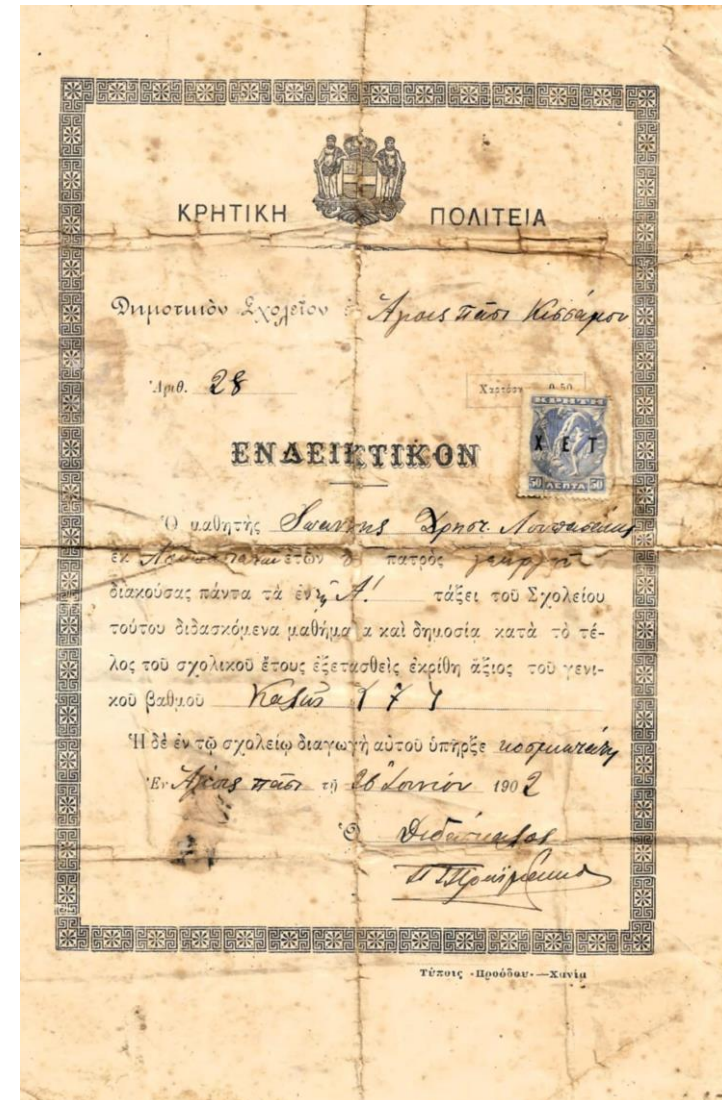

Στενό δρομάκι ανάμεσα στις κατοικίες

Οι «Άγιοι Πάντες» θεωρούνται από τους παλαιότερους οργανωμένους οικισμούς του χωριού. Ερείπια από το πρώτο Δημοτικό σχολείο, που ιδρύθηκε εκεί, σώζονται ακόμα. Απόδειξη γι' αυτό και το ενδεικτικό του Παππά Γιάννη Λουπασάκη (γεννηθείς το 1896) από το «Δημοτικόν σχολείον Αγίοις Πάσι Κισάμου». Στον οικισμό, επίσης, ιδρύθηκε η πρώτη εκκλησιαστική ενορία (ενορία Αγίων Πάντων με έδρα την ομώνυμη εκκλησία), η οποία αργότερα διευρύνθηκε (με την ίδια ονομασία) και η έδρα της μεταφέρθηκε στην εκκλησία της Παναγίας της Μυρτιδιώτισσας, ενεργή ενορία μέχρι και σήμερα.

Η ομώνυμη εκκλησία <<Άγιοι Πάντες>>

Το ενδεικτικό του Παππά Γιάννη Λουπασάκη το 1902 από το σχολείο των Αγίων Πάντων

Σύμφωνα με μαρτυρία της πρεσβυτέρας Άννας Λουπασάκη, από την ενορία των Αγίων Πάντων πέρασαν 33 ιερείς, και όλοι ήταν Αννουςακίδες. Τελευταίος ιερέας ήταν ο Παπα-Γιάννης Αννουςάκης (1952). Τα κτίσματα του οικισμού, χαμηλά προς το ίσιωμα, φαίνεται να έχουν υποστεί αλλαγές, ανακαινίσεις και προσθήκες μέσα στους αιώνες, στο σημείο που κατοικείται μερικώς μέχρι και σήμερα. Αντίθετα, τα κτίσματα που βρίσκονται στο επικλινές έδαφος εγκαταλείφθηκαν λόγω στενότητας χώρου ή λόγω του δυσβάτου της περιοχής.

Στον οικισμό, οι περισσότεροι κάτοικοι είχαν το επώνυμο Αννουςάκης, Λυκάκης, Περαιθωράκης και κ. Όλοι ήταν αγρότες και κτηνοτρόφοι (η Χαλέπα ευνοούσε την κτηνοτροφία), ενώ στο ελεύθερο ίσιωμα, στην πεδιάδα που υπήρχε μπροστά, καλλιεργούσαν όλο τον χρόνο διάφορα κηπευτικά που ποτίζονταν από το άφθονο νερό

Η εκκλησία των Αγίων Πάντων με
φόντο τα ερείπια του παλαιού
οικισμού

της πηγής. Βόρεια, στον μικρό κάμπο που υπάρχει και σήμερα, καλλιεργούσαν αμπέλια και ελαιόδεντρα.

Ο οικισμός μετατοπίστηκε λίγο παρακάτω, κυρίως τη δεκαετία του '50, με τη λήξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και του Εμφυλίου. Οι άνθρωποι εκμεταλλεύτηκαν το πεδινό σημείο που υπήρχε μπροστά από τον οικισμό και την άνεση χώρου που παρείχε, με αποτέλεσμα την ανοικοδόμηση νεότερου οικισμού με την ίδια ονομασία, που σιγά σιγά έφτασε μέχρι τον κεντρικό δρόμο. Μάλιστα, η πηγή με τη στέρνα, που υπήρχαν δίπλα στην εκκλησία, μεταφέρθηκαν παρακάτω (με σωλήνωση του νερού) πιο κοντά στις νεόκτιστες κατοικίες. Η ονομασία του οικισμού παραμένει η ίδια μέχρι και σήμερα.

Η ομώνυμη Βρύση

Ξύλινα δοκάρια και η επικάλυψη από καλάμι ανάμεσα σε δύο καμάρες

Ο κύριος δρόμος σήμερα

4.2 Μονοπλάτανος

«Εκεί πάνω υπάρχει ένας άλλος κόσμος που δεν είναι δυνατόν να τον φανταστεί όποιος δεν τον έχει ζήσει. Αμέτρητα τα ενδιαφέροντα σημεία:

Τα ίχνη της λατρείας, της ζωής των αρχαίων αλλά και των νεότερων. Λιθάρια από κτίσματα της εποχής των Ενετών ή των Τούρκων κατακτητών όπου έμεναν οι κυνηγημένοι ή οι επαναστάτες των χρόνων εκείνων.

Μετερίζια πρόχειρα ή καστρα χπιστά, εξωκκλήσια σε κορφες ή σε κοιλάδες...»

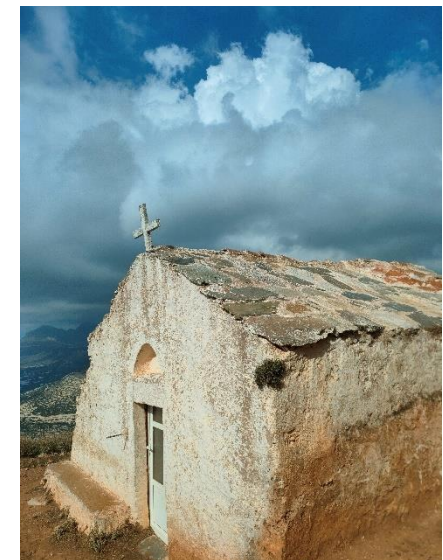
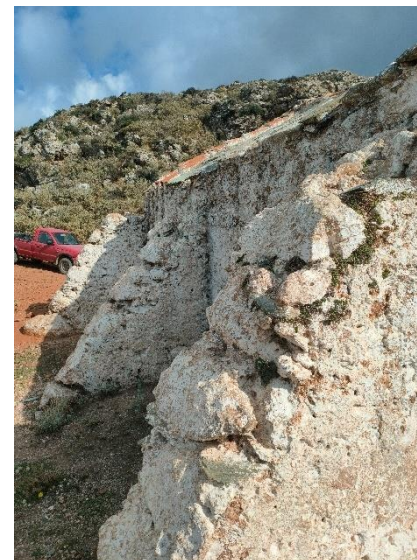
(Πλυμάκης, 2008)³⁸

Στην νοτιοδυτική πλευρά του όρους «Μάννα», ανάμεσα στο γκρίζο των βράχων ξεχωρίζει μια άσπρη κουκίδα απο μακριά. Σ' αυτόν τον τόπο (υψόμετρο 490μ) οι άνθρωποι βρήκαν καταφύγιο σε δύσκολους καιρούς (Πειρατεία, Ενετοκρατία, Τουρκοκρατία...).

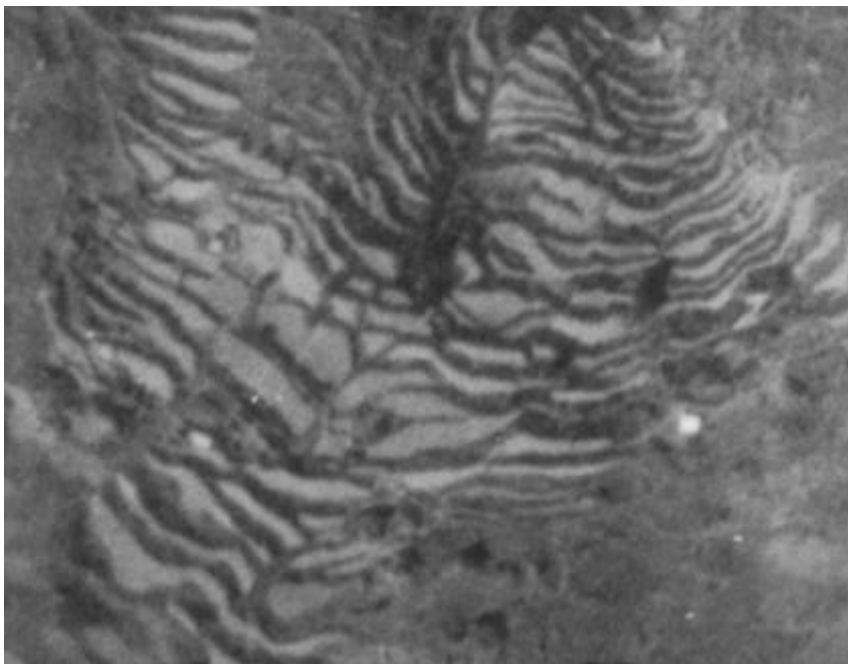
Ανεβαίνοντας κάποιος το μονοπάτι (σήμερα προσβάσιμο και με αυτοκίνητο) που οδηγεί στην νοτιοδυτική πλαγιά του βουνού και πλησιάζοντας το

³⁸Πλυμάκης, Α. Γ. (2008). Κούμοι - Μιτάτα και βοσκοί στα Λευκά Όρη και Ψηλορείτη. Οργανισμός Ανάπτυξης Δυτικής Κρήτης

βυζαντινό εκκλησάκι του Αγίου Αθανασίου δεν θα αντιληφθεί αμέσως τον ξεχασμένο, μικρό οικισμό λίγα μέτρα πιο πίσω, σχεδόν κρυμμένο στη χαμηλή βλάστηση και το βραχώδες τοπίο.

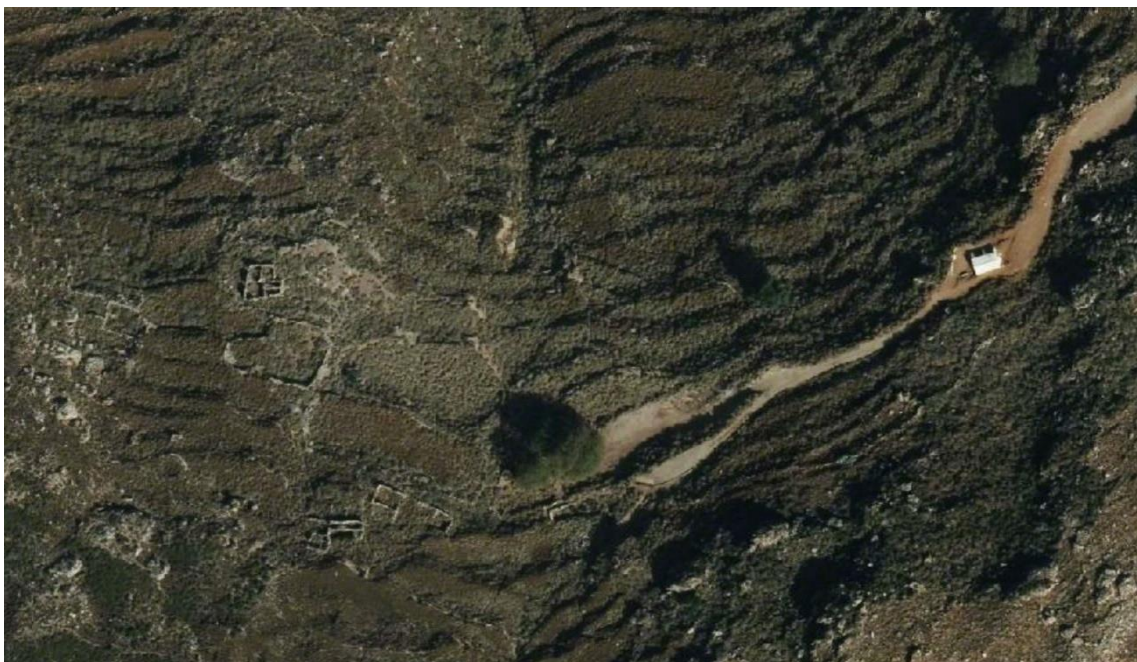
Το Βυζαντινό Ξωκκλήσι του Αγίου Αθανασίου

Αεροφωτογραφία του
οικισμού το 1940

Αεροφωτογραφία του
οικισμού το 1961

Αεροφωτογραφία του οικισμού το 2015

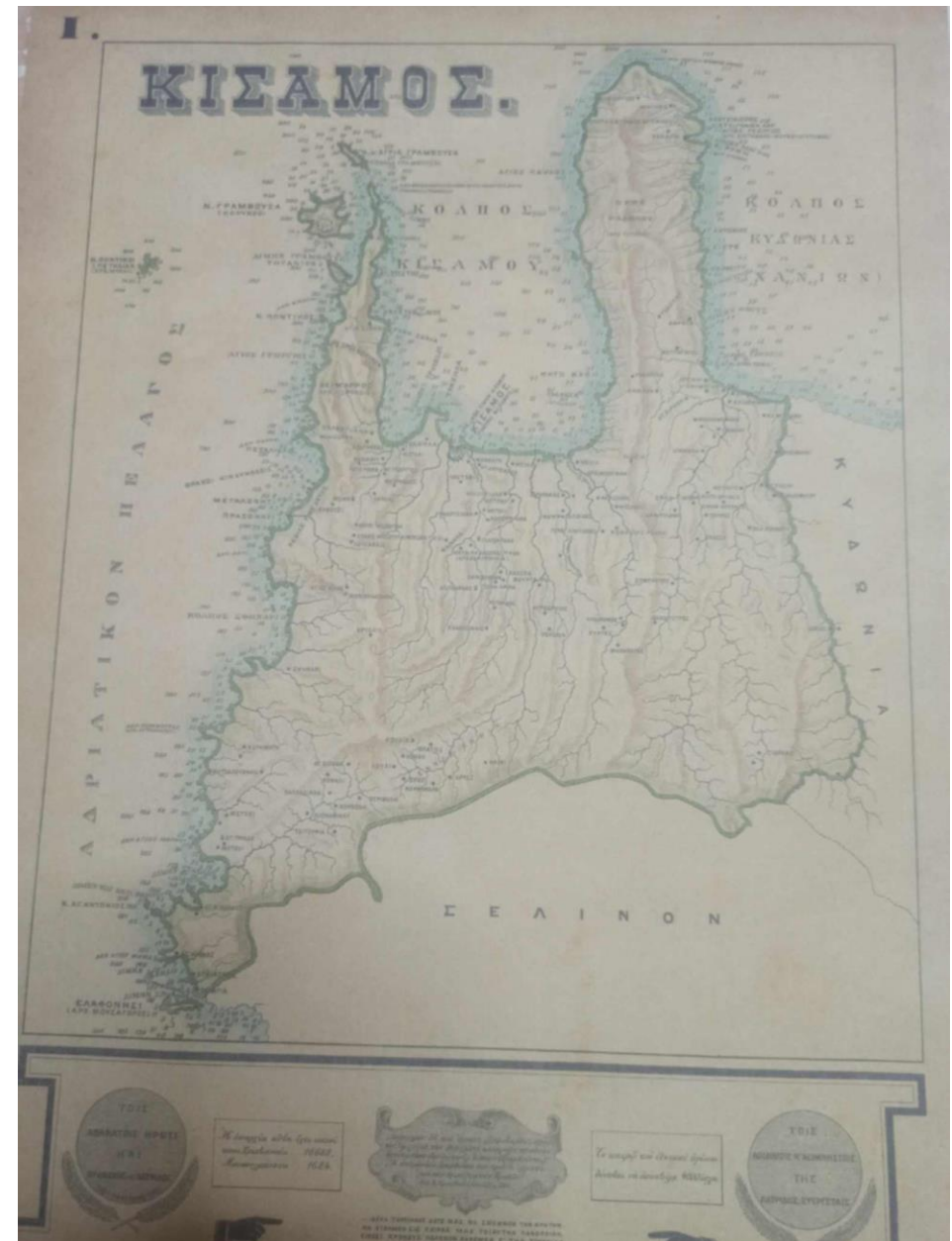
ΚΑΤΟΨΗ ΟΙΚΙΣΜΟΥ

Ερείπια και πέτρες μαρτυρούν την ύπαρξη επτά τουλάχιστον κτισμάτων στο κρυμμένο πλάτωμα που σχηματίζεται στη ράχη του βουνού. Από τα ερείπια, τους ελάχιστους εναπομείναντες τοίχους και από τα θεμέλια που μπορεί κάποιος να ξεχωρίσει ανάμεσα στις σκόρπιες πέτρες, διαπιστώνει ότι πρόκειται για κατοικίες. Στο σημείο βρίσκεται και ο μοναδικός τεράστιος πλάτανος (από αυτόν και το όνομα Μονοπλάτανος) καθώς και η πηγή του νερού με τη στέρνα. Πρόκειται για τον εγκαταλελειμμένο οικισμό Μονοπλάτανο, ο οποίος αναφέρεται στα 118 χωριά της Καστελλιανής της Κισάμου στην απογραφή που έκανε ο Francesco Basilicata το 1630 και υπάρχει στον χάρτη του Ρώσου φιλέλληνα Πετρόφ που εκδόθηκε το 1887 στη Λειψία. Σίγουρα κάποιες εποχές (Βυζαντινή, Ενετοκρατία, Τουρκοκρατία) υπήρξε στρατηγικό σημείο λόγω της τοποθεσίας που παρέχει θέα μέχρι και τον κόλπο της Κισάμου, και σε συνδυασμό με τα Βαρσαμάκια (Ενετικός πύργος), το Καμισάδο και τις Βρύσες. Όλοι αυτοί οι οικισμοί βρίσκονται στην πλαγιά ή στους πρόποδες (Βρύσες) του βουνού, γειτνιάζουν κατά κάποιον τρόπο και συνδέονται με δίκτυο μονοπατιών.

Ο πελώριος πλάτανος ανάμεσα στον οικισμό και το εκκλησάκι

ΑΤΛΑΣ της μεγαλονήσου ΚΡΗΤΗΣ, 1887

Η παράδοση λέει ότι από τους πρώτους οικιστές ήταν κάποιος Μότης (Μοτάκης) που έφυγε κυνηγημένος από τον Κατσοματάδο (Εννιά Χωριά) λόγω κάποιου φονικού και εγκαταστάθηκε στον Μονοπλάτανο. Εκτός από τους Μοτάκηδες, σπίτια είχαν οι Περάκηδες και οι Νικολακάκηδες.

Για την επιλογή του σημείου, σίγουρα βασικό κριτήριο υπήρξε η πηγή του νερού αλλά και το ανάγλυφο του εδάφους, που στη δυτική πλευρά σχημάτιζε ανά βαθμίδες (πεζούλες) εύφορες για καλλιέργεια. Διακρίνονται ακόμη και σήμερα χτισμένες ξερολιθιές γύρω από τα πεζούλια για να συγκρατείται το χώμα και το νερό. Στη νότια πλευρά το έδαφος είναι βραχώδες με χαμηλή και ποώδη βλάστηση, κάτι που ευνόησε και την ανάπτυξη της κτηνοτροφίας στο σημείο. Σύμφωνα με μαρτυρίες ντόπιων, ο οικισμός ήταν περισσότερο εποχικός. Οι οικογένειες, κυρίως κτηνοτρόφων, ανέβαιναν στον Μονοπλάτανο από την άνοιξη ως το φθινόπωρο, που έσπερναν τις πεζούλες με σιτηρά και έπειτα κατέβαιναν στο χωριό. Το καλοκαίρι ανέβαζαν και τα ζώα τους από τα «χειμαδιά» (χαμηλά σημεία) ψηλότερα στο βουνό όταν ο καιρός ζέσταινε και φύτρωνε το χορτάρι για βοσκή. Εκεί τυροκομούσαν το γάλα, καλλιεργούσαν κήπους με λαχανικά για τις ανάγκες τους, θέριζαν και αλώνιζαν τα σιτηρά. Σώζονται μέχρι και σήμερα πέτρες, απομεινάρια από τα αλώνια.

Διακρίνονται πεζούλια από ξερολιθιά και μερικά ερείπια από τα σπίτια

Η γη, είτε γόνιμη είτε άγονη (ακρωτήρι όπως την έλεγαν), ήταν ιδιωτική, όπως και το νερό, που μοιραζόταν σε «μερίδες» με την ώρα ή την ημέρα ανάλογα με την έκταση γης που είχε ο καθένας.

Τα σπίτια ήταν μικρά σε μέγεθος με μικρότερους χώρους για τα ζώα εργασίας (άλογα, βόδια) και αχυρώνες. Η κατασκευή τους ήταν πέτρινη από υλικά που έβρισκαν επί τόπου. Τα σπίτια φαίνεται να ήταν πολύ απλές κατασκευές, ίσως και λόγω της εποχικής κατοίκησης ή και λόγω έλλειψης υλικών. Όλα τα οικήματα βρίσκονται γύρω από την πηγή και σχετικά κοντά το ένα με το άλλο. Κάτοικοι του χωριού λένε ότι στον οικισμό υπήρχε και ένα μεγαλύτερο σε μέγεθος καμαρόσπιτο, το οποίο έχει καταρρεύσει. Σήμερα το τοπίο είναι έρημο. Μόνο το βυζαντινό εξωκκλήσι ημερεύει τον τόπο και το λιγοστό πια νερό της πηγής.

Θεμέλια κτίσματος πιθανώς σταύλου ή αχυρώνα

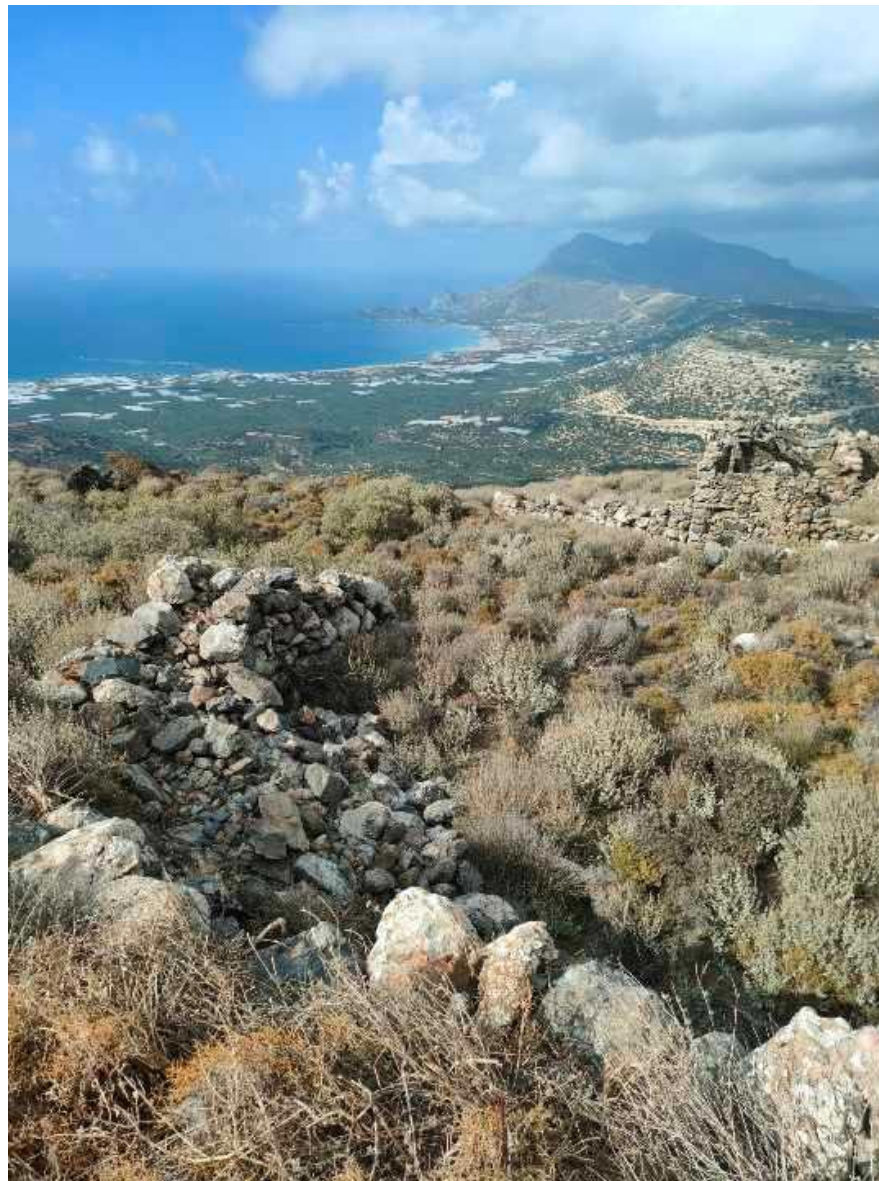
Το μοναδικό κτίσμα που στέκει έστω και λίγο

Λίγοι "Μόνοι"
τοίχοι

Το ξωκκλήσι του Αγίου Αθανασίου

Τα πεζούλια από ξερολιθιά και τα λίγα θεμέλια που υπάρχουν ακόμα

4.3 Βρύσες

Οι Βρύσες είναι ο πιο προσβάσιμος και πλησιέστερος στο χωριό οικισμός, σε αντίθεση με τον Μονοπλάτανο και τα Βαρσαμάκια, που βρίσκονται κι αυτοί στη «ράχη» του όρους Μάννα. Βρίσκεται σε υψόμετρο 310 μέτρων από τη θάλασσα, κάτω από τον οικισμό Μονοπλάτανο. Το όνομα του οικισμού προήλθε από τις πηγές (βρύσες) που υπάρχουν στην περιοχή. Καλά κρυμμένος οικισμός, με μικρό ξέφωτο προς τη θάλασσα στη νοτιοδυτική πλευρά. Είναι χτισμένος στις παρυφές του βουνού (Μάννα) σε μικρή κοιλάδα, όπου το έδαφος, σε συνδυασμό με το άφθονο νερό, είναι γόνιμο. Η περιοχή που βρίσκονται τα κτίσματα ονομάζεται Κάτω Βρύσες, ενώ ζωτικής σημασίας ήταν και οι Πάνω Βρύσες που βρίσκονται ψηλότερα, νοτιοανατολικά. Στις Πάνω Βρύσες δεν υπήρχαν κατοικίες, αλλά η περιοχή ήταν ζωτικής σημασίας για την επιβίωση των κατοίκων. Στις Πάνω Βρύσες, αν και σε υψηλότερο σημείο, και σε όλη την περιοχή μέχρι τις Κάτω Βρύσες, υπάρχουν γόνιμα, μεγάλα ή μικρά πεζούλια (βαθμίδες), όπου οι κάτοικοι καλλιεργούσαν ό,τι χρειαζόνταν για να ζήσουν οι ίδιοι και τα ζώα τους.

Είσοδος στον οικισμό των Βρυσών

Ένα από τα ερείπια

Έσπερναν σιτάρι για το ψωμί τους, κριθάρι και άλλα σιτηρά για τα ζώα τους. Το άφθονο νερό και το μικροκλίμα της περιοχής (ζεστό και απάνεμο) ευνοούσε την καλλιέργεια κηπευτικών όλο τον χρόνο. Οι Πάνω Βρύσες ήταν ξακουστές για τα αχλάδια (κοντούλες, βασιλικά απίδια, κρυστάλια) αλλά και για τα μήλα. Επίσης, καλλιεργούνταν αμπέλια (ρωμαϊκή ποικιλία για το κρασί) και ελαιόδεντρα. Το νερό που ανάβλυζε από τα χαράκια (βράχους του βουνού) έτρεχε στο παρακείμενο ρυάκι, στο οποίο κάποτε, όπως λένε οι κάτοικοι, λειτουργούσαν τρεις νερόμυλοι που άλεθαν το σιτάρι. Σήμερα σώζεται μόνο το κέλυφος από τον έναν (Μύλος του Μπενιού ή Μπενιουδάκη), κρυμμένος στην πυκνή βλάστηση σε σημείο πολύ δύσκολα προσβάσιμο.

Στους μύλους στις Πάνω Βρύσες, πολλοί κάτοικοι από τον Πλάτανο κουβαλούσαν το σιτάρι τους για να το αλέσουν, καθώς το τρεχούμενο νερό που χρειαζόταν ο μύλος για να λειτουργήσει ήταν σπάνιο στο χωριό. Με υποζύγια, από το μονοπάτι που οδηγούσε από το χωριό στις βρύσες, κουβαλούσαν υπομονετικά τους καρπούς των κόπων τους και γύριζαν στο χωριό φορτωμένοι με αλεύρι. Το μονοπάτι αυτό ήταν κονταρίδα (συντομότερος δρόμος) και κατάλληλο για άλογα, ενώ κάποιοι και σήμερα το αποκαλούν «Δρόμο του Αλευριού».

Ο Μύλος του Μπενιό στις Πάνω Βρύσες

Ο Μύλος και από πίσω του το εκκλησάκι του Αγίου Δημητρίου

Επιγραφή με τα ονόματα των μαστόρων

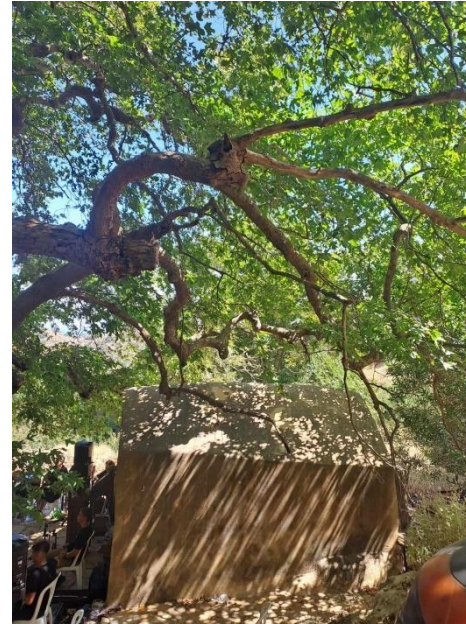

Το εξωκκλήσι της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος δίπλα από τον νερόμυλο

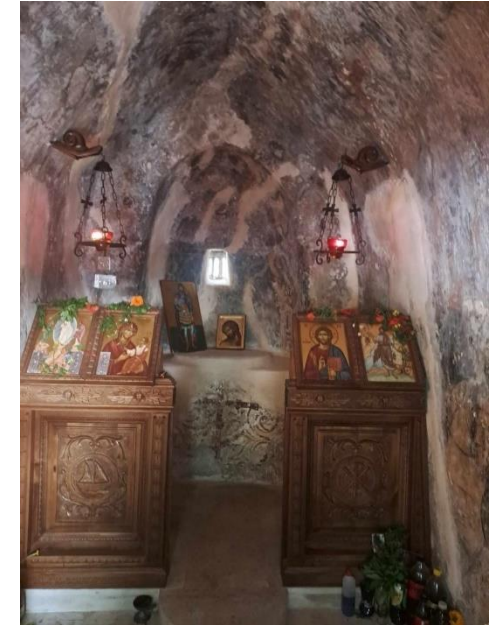
Στις Πάνω Βρύσες, σε ένα χαμηλό πλάτωμα, υπάρχει το βυζαντινό εκκλησάκι της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος με αγιογραφίες στο εσωτερικό του. Στον περιβάλλοντα χώρο της εκκλησίας και σε όλη τη γύρω περιοχή, η βλάστηση είναι πυκνή, με τον τεράστιο αιωνόβιο πλάτανο να σκεπάζει με τα κλαδιά του το εξωκκλήσι. Ο συνδυασμός του νερού με το πράσινο, τη δροσιά και τα αρώματα από τα φρούτα που πλανώνται στον αέρα καθώς πλησίαζε κάποιος, όπως λένε με νοσταλγία οι ηλικιωμένοι συνομιλητές μου που έχουν μνήμες από τον τόπο, έκαναν αυτόν τον τόπο να μοιάζει με μια όαση στην τραχύτητα του βουνού. Σήμερα το «σκηνικό» έχει αλλάξει πολύ.

Το νερό στις Πάνω Βρύσες ήταν επίσημα ιδιωτικό, χωρισμένο σε καταγεγραμμένες μερίδες. Ιδιοκτήτες του νερού ήταν εκείνοι που είχαν κήπους. Μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, το νερό οδηγήθηκε με τσιμενταύλακα στο χω

ριό με αφορμή τη λειτουργία του πρώτου «σύγχρονου» ελαιουργείου από τον Ελαιουργικό Συνεταιρισμό Πλατάνου. Το νερό ήταν απαραίτητο για τη λειτουργία του. Αργότερα, το νερό σωληνώθηκε, φτιάχτηκε δεξαμενή και δόθηκε για την ύδρευση όλου του χωριού. Οι μερίδες όμως απαλλοτριώθηκαν από το κράτος. Μέχρι και σήμερα, η ύδρευση του Πλατάνου και των Φαλασσάρνων βασίζεται στην πηγή των Βρυσών και σε μια γεώτρηση (2002).

Το εκκλησάκι της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος

Οι αγιογραφίες στο εσωτερικό του

Το εκκλησάκι του Αγίου Δημητρίου όπως φαίνεται από τις πάνω Βρύσες

αριθ. 14986 Επιστολή από Γενέθλιου Παναγίας

57449	9	Δεκεμβρίου 1950	Κωρυμνός	20.000.000
38111	10	Ναυαγίου 1952	Διγυρά	10.000.000
58127	26	?	Διγυρά	
38539	11	?	?	
39759	13	Απριλίου 1957	?	700
35643164	12.8.66	Διγυρά		10.000

Οι ακριβείς αντιγραφές μερίδων, εφόσον εκ του ερωτηρίου των μεταγράφων του Δήμου ΚΑΙΣΑΡΙΟΥ, εκ του τόμου 32, αριθ. 14986, για δύο μερίδες, εκδόθηκαν (2023) έτους 2023.

Η ΑΚΑΙΡΟΧΡΟΝΟΤΗΤΑ ΥΠΟΒΑΛΛΟΜΕΝΩΝ

Στις Κάτω Βρύσες υπήρχε άλλη πηγή με μεγάλη στέρνα για τις ανάγκες των ανθρώπων, των ζώων τους και των καλλιεργειών τριγύρω. Στην αρχή του οικισμού, καθώς έρχεται κάποιος από τα δυτικά, θα αντικρίσει το βυζαντινό ανακαινισμένο εκκλησάκι του Γενεθλίου της Παναγίας σε ένα ελεύθερο πλάτωμα με έναν τεράστιο πλάτανο να απλώνει τα κλαδιά του. Γύρω από το εκκλησάκι και προς τα νοτιοανατολικά στέκονται ερείπια από κατοικίες, που με το πέρασμα του χρόνου έχουν γίνει ένα με το τοπίο και δίνουν την εντύπωση ότι ήταν πάντα εκεί.

ΑΡΙΘΜΟΣ ΜΕΡΙΔΑΣ 21661

ΕΠΩΝΥΜΟΝ ΔΟΥΛΟΥ ΔΟΥΛΑ ΔΟΥΛΩΝ

ΕΠΩΝΥΜΟΝ ΚΥΡΙΟΥ ΟΙΚΟΥ ΔΟΥΛΟΥ ΟΙΚΟΥ

ΕΠΩΝΥΜΟΝ ΠΑΤΡΟΣ ΟΙΚΟΥ ΟΙΚΟΥ

ΕΠΩΝΥΜΟΝ ΜΗΤΡΟΣ ΟΙΚΟΥ ΟΙΚΟΥ

ΕΠΩΝΥΜΟΝ ΚΑΤΟΙΚΙΑΣ ΚΑΤΟΙΚΙΑΣ

Α/Α	Τόμος	Αριθ.	Παρακαταθήκη	Αριθ. Πρωτοκόλλου	Συμβασιολογός ή ή έτερος δότης	Είδος ακινήτου	Αριθ. ή Κείμενο ακινήτου
1	362	43768	5661	6670/68	ΟΙΚΟΜΕΝΗ	Μποτάνικ	Βοτάνικ
2	363	43888	2261	6761/68	"	"	9
3	363	43887	"	6762/68	"	"	9
4	363	43888	"	6763/68	"	"	9
5	375	45488	2277	8788/71	"	"	9

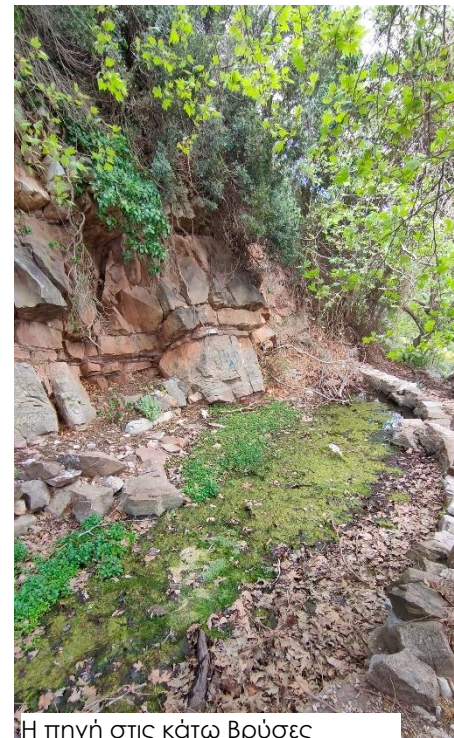
ΕΠΩΝΥΜΟΝ ΣΥΖΥΓΙΟΥ ΕΠΩΝΥΜΟΝ ΣΥΖΥΓΙΟΥ

ΑΔΤΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ

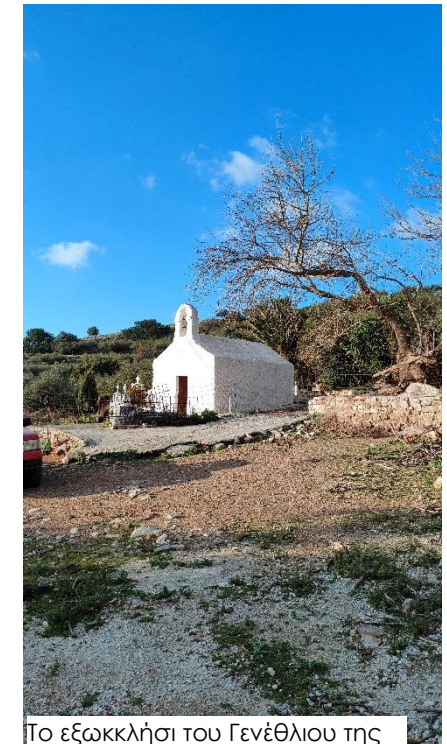
Θέσεις	Όνομα	Αριθ. Αριθ. κ.π.	Έκδοση	Αριθ. Στοιχείων	Αντικείμενο Επιδόσης	Τίτλος Κτήσεως	Παραρτημα
1	Ανδρικό	Αριθ. Αριθ. κ.π.	Έκδοση	Αριθ. Στοιχείων	Αντικείμενο Επιδόσης	Τίτλος Κτήσεως	Παραρτημα
2	Γυναίκο	Αριθ. Αριθ. κ.π.	Έκδοση	Αριθ. Στοιχείων	Αντικείμενο Επιδόσης	Τίτλος Κτήσεως	Παραρτημα

Οι ακριβείς αντιγραφές μερίδων, εφόσον εκ του ερωτηρίου των μεταγράφων του Δήμου ΚΑΙΣΑΡΙΟΥ, εκ του τόμου 32, αριθ. 21661, για δύο μερίδες, εκδόθηκαν (2023) έτους 2023.

Η ΑΚΑΙΡΟΧΡΟΝΟΤΗΤΑ ΥΠΟΒΑΛΛΟΜΕΝΩΝ

Η πηγή στις κάτω Βρύσες

Το εξωκκλήσι του Γενέθλιου της Παναγίας

Επίσημα έγγραφα για τις μερίδες του νερού στις Πάνω Βρύσες

Τα σπίτια ήταν χτισμένα πολύ κοντά μεταξύ τους, με στενά δρομάκια να τα χωρίζουν, τα οποία είχαν και τη χρήση της αυλής. Υπάρχουν δέκα κτίσματα μαζί με την εκκλησία. Από αυτά, τα οκτώ φαίνονται να είναι κατοικίες, ενώ το πρώτο, πάνω στο πλάτωμα, νοτιότερα, σύμφωνα με μαρτυρίες ντόπιων, ήταν ξυλουργείο και τσαγκαράδικο, ενώ είχε και χρέη μικρού παντοπωλείου (ιδιοκτήτης Παναγιώτης Νικολακάκης).

ΛΟΣ: "ΒΡΥΣΕΣ" ΠΛΑΤΑΝΟΥ ΚΙΣΣΑΜΟΥ.

1. ΝΙΚΟΛΑΚΑΚΗΣ ΠΑΝΑΓ.
 2. ΠΕΤΡΑΚΗΣ ΓΕΩΡ.
 3. ΓΙΑΝΝΑΚΑΚΗΣ ΜΑΝ.
 4. ΠΕΤΡΑΚΗΣ ΛΕΥΤ.
 5. ΓΙΑΝΝΑΚΑΚΗΣ ΣΤΕΦ.
 6. ΓΙΑΝΝΑΚΑΚΗΣ ΔΗΜ.
 7. ΓΙΑΝΝΑΚΑΚΗΣ ΜΑΝ.
 8. ΓΙΑΝΝΑΚΑΚΗΣ ΜΑΝ.
 9. ΝΑΟΣ
 10. ΓΙΑΝΝΑΚΑΚΗΣ ΚΩΣΤ.

Σημ.: Προσωρινό όριο το πεδίο
 φέρει από τα τελευταία κτίσ-
 ματα (1,9,2,3,7,8,10,6,1).

Χανιά 21/5/99
 Θεώρησα

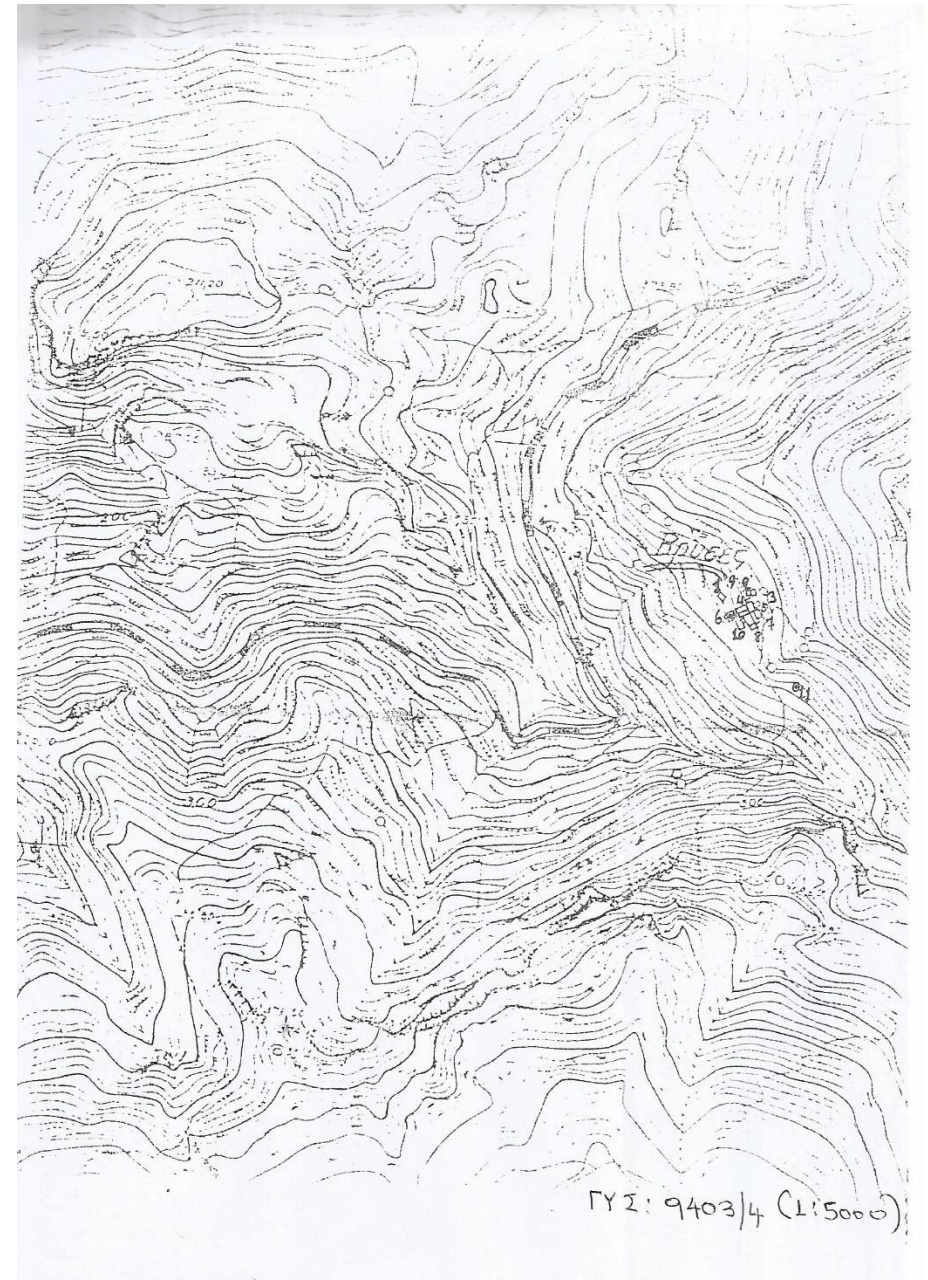
Ελεγχος
 (31/5/98)

Μαίρη Γκαλι
 Τοπογράφος Μηχανικός

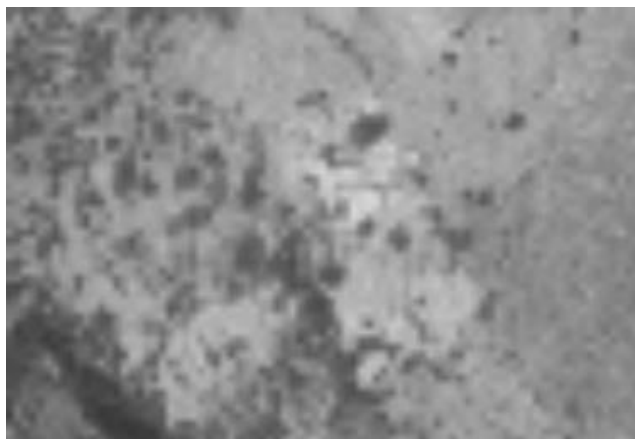
ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
 ΝΟΜΑΡΧΙΑΚΗ ΑΥΤΟΔΙΟΙΚΗΣΗ
 ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
 Δ/ΝΣΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΕΩΣ
 ΑΡΧ. ΜΗΧΑΝΙΚΟΣ

Εξωκείμενο: ΣΤΕΦΑΝΑΚΗ ΣΟΦ
 ΓΙΑΝΝΑΚΑΚΗΣ ΗΛΙΑΣ

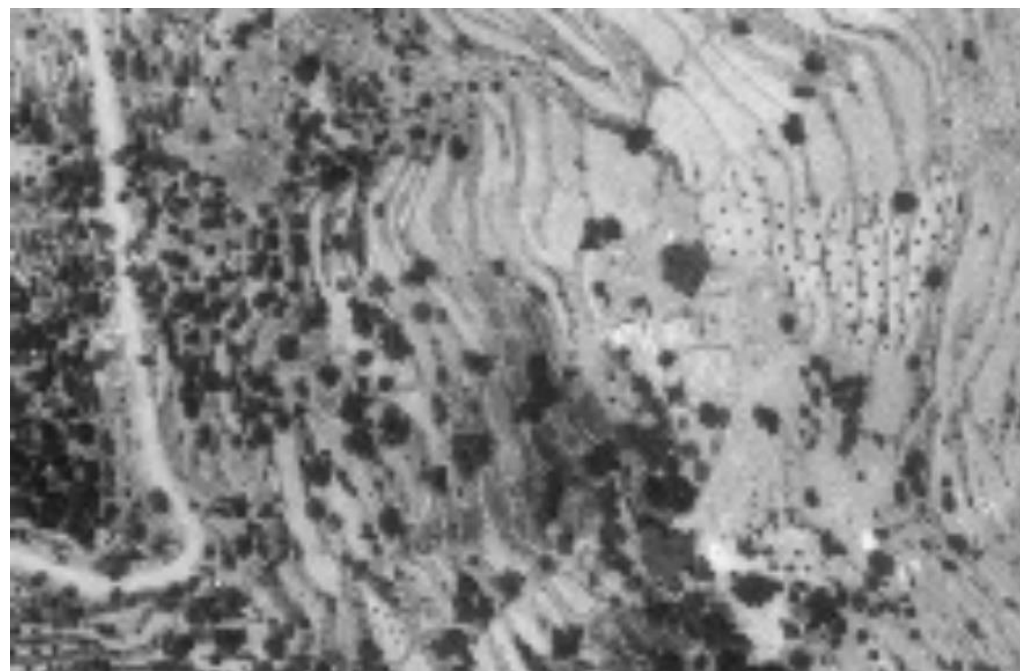
Επίσημα έγγραφα για τους οικιστές και τα κτίσματα στις Βρύσες

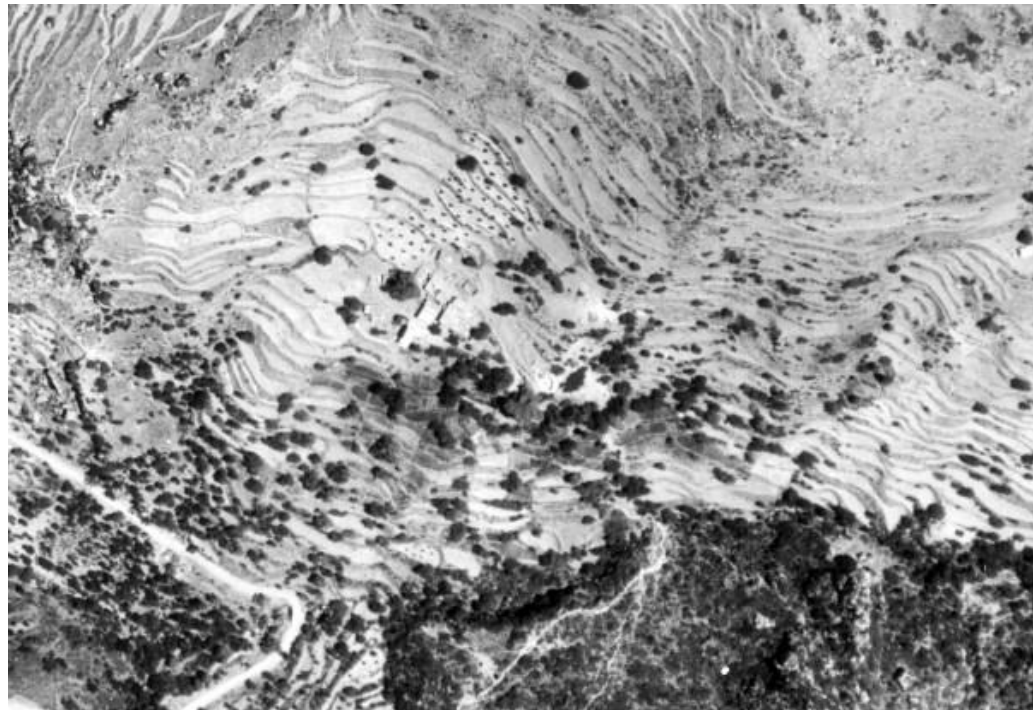
Τοπογραφικό των Βρυσών και της γύρω περιοχής 1:5000

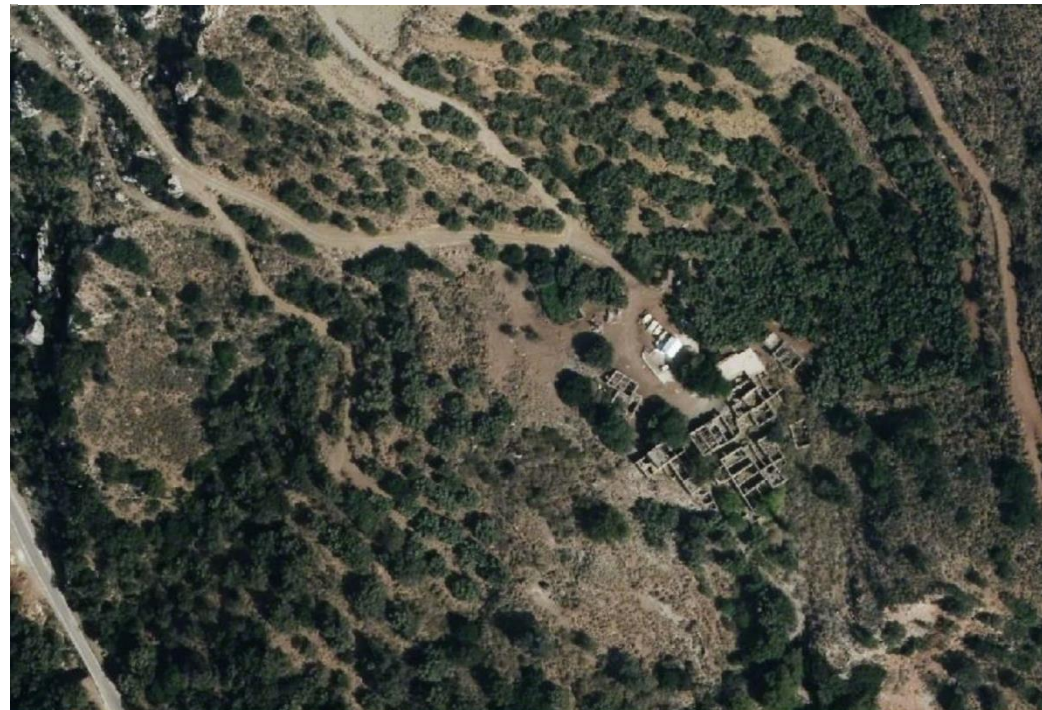
Αεροφωτογραφία του οικισμού το 1940

Αεροφωτογραφία του οικισμού το 1950

Αεροφωτογραφία του οικισμού το 1961

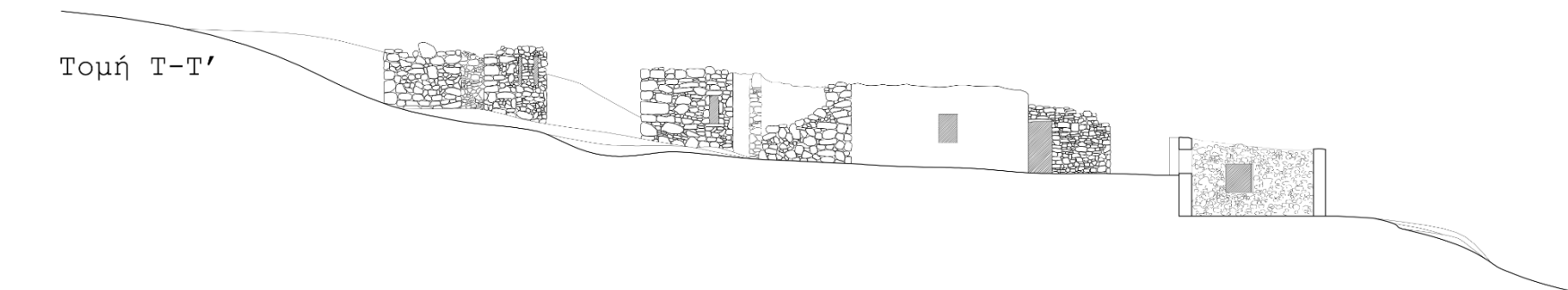
Αεροφωτογραφία του οικισμού το 2015

ΚΑΤΟΨΗ ΤΟΥ ΟΙΚΙΣΜΟΥ

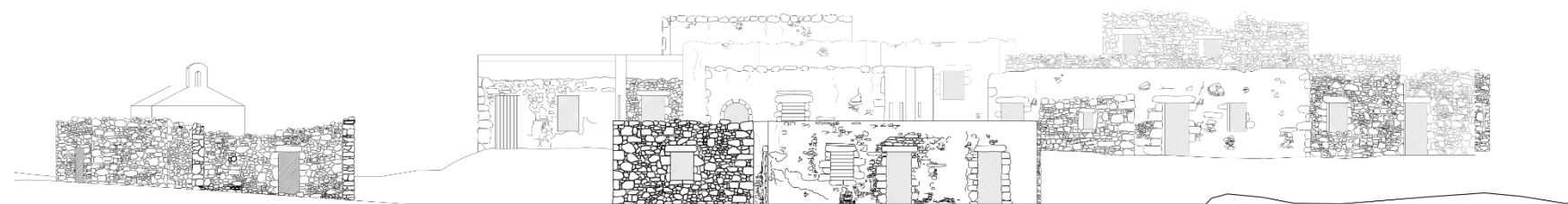

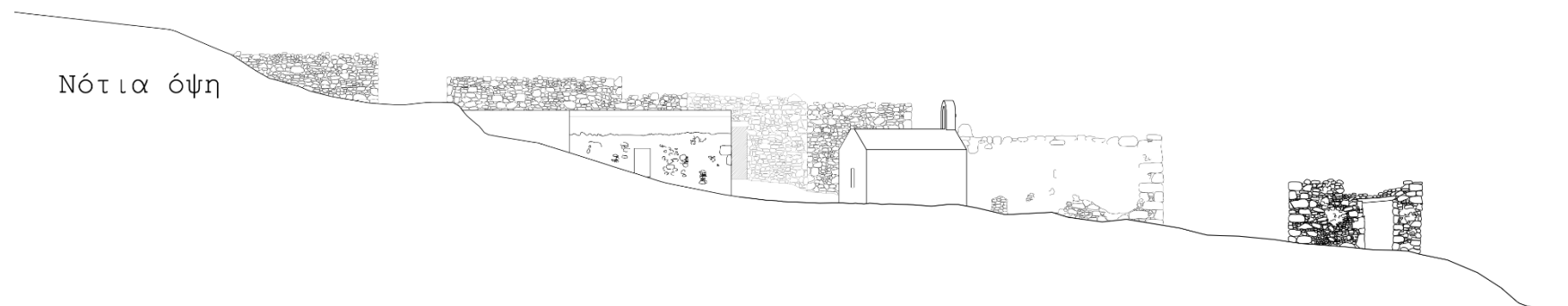
Τομή T-T'

Δυτική όψη

Νότια όψη

Όλα τα κτίσματα είναι ισόγεια με καμάρα, εκτός από ένα, και δώμα με δοκάρια, καλάμια και «λεπίδα» (τοπικό κονίαμα). Οι περισσότερες κατοικίες ήταν δίχωρες. Τα ανοίγματα, άλλα τοξοειδή και άλλα ορθογώνια, είχαν πρέκια από ξύλο ή λαξευμένη πέτρα και γωνιόλιθους στα πλάγια. Διακρίνονται ξύλινα κουφώματα από πλατιές σανίδες, ενώ στα παράθυρα παρατηρούνται οριζόντια σίδερα για προστασία (σιδεριές). Τα πατώματα ήταν χωμάτινα. Μια μικρότερη και απλούστερη κατασκευή, χωρίς καμάρα, φαίνεται να ήταν αποθήκη ή στάβλος για τα ζώα.

Οι κατοικίες στις Βρύσες έχουν όλα τα χαρακτηριστικά του παραδοσιακού σπιτιού στην ύπαιθρο. Είναι λιτές κατασκευές από πέτρα και ξύλο, ενώ δεν παρατηρείται επίχρισμα σε όλα τα κτίσματα. Παρατηρούμε σε κάποια κτίσματα ότι οι καμάρες είναι οξυκόρυφες, ενώ σε άλλα ημικυκλικές. Οι πρώτες φαίνεται να είναι βενετικής επιρροής, ενώ οι δεύτερες βυζαντινής. Επίσης, στο εσωτερικό φαίνονται εσοχές στους τοίχους, άλλες για τη θέση της λαϊνας (λαϊνοστάτης), άλλες για τη θέση του μαστραπά (κανάτα) ή του λύχνου και κάποιες μεγαλύτερες ορθογώνιες εσοχές που χρησίμευαν ως ερμάρια με ξύλινα ράφια. Όσο μπορούμε να παρατηρήσουμε, οι περισσότερες κατοικίες είχαν τζάκι στο εσωτερικό τους και καμινάδες για την έξοδο του καπνού.

Πακτωμένα δοκάρια στην καμ από πάνω τους οι επιτεγίδες

Πόρτα με ξύλινο πρέκι

Δοκάρια που εδράζονται πάνω στο μεσοδόκι

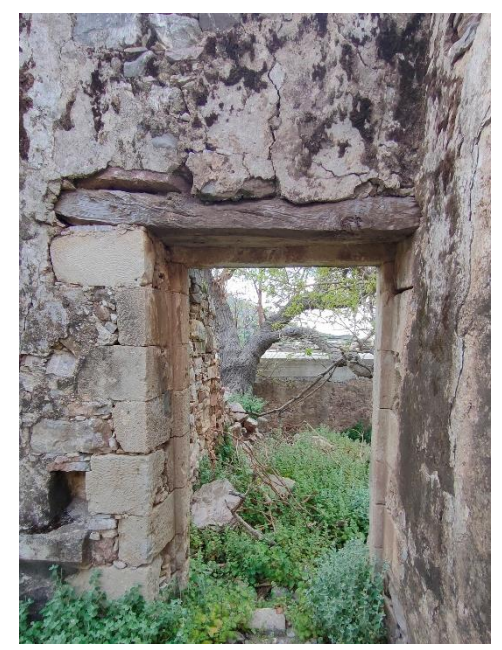
Τοξοτή πόρτα

Τοξοτή πόρτα όπου έχει κλειστεί

Ορθοκανονική πόρτα με ξλυνινο πρέκι

Ορθοκανονική πόρτα με ξλυνινο πρέκι

Ημικυκλική καμάρα (Βυζαντινή επιρροή)

Ημικυκλική καμάρα (Βυζαντινή επιρροή)

Οξυκόρυφη καμάρα (Ενετική επιρροή)

Εσοχές στον τοίχο, πιθανώς για την λαίνα και τον μαστραπά

Ημικυκλική καμάρα (Βυζαντινή επιρροή)

Ορθοκανονική πόρτα με ξλυνινο πρέκι

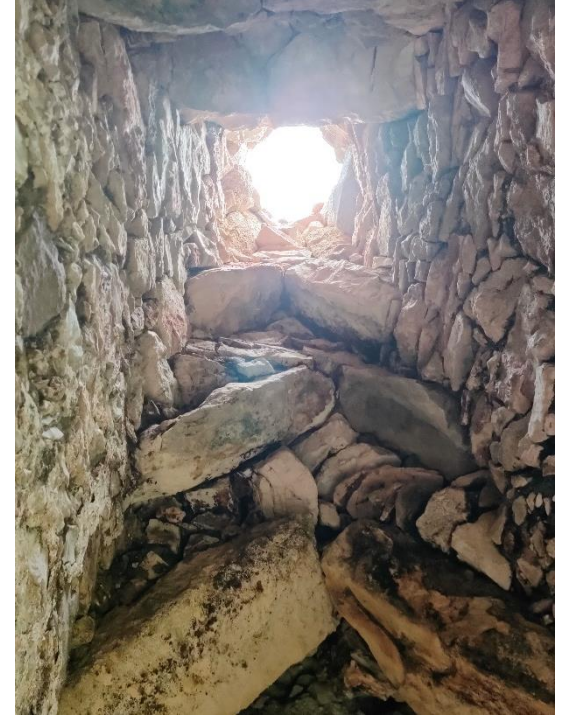
Άνοιγμα με τα παραθυρόφυλλα, τις σιδεριές και μια πλάκα που προεξέχει για τα νερά

Ο Λαϊνοστάτης

Το κλειδί της καμάρας (η κλείδα)

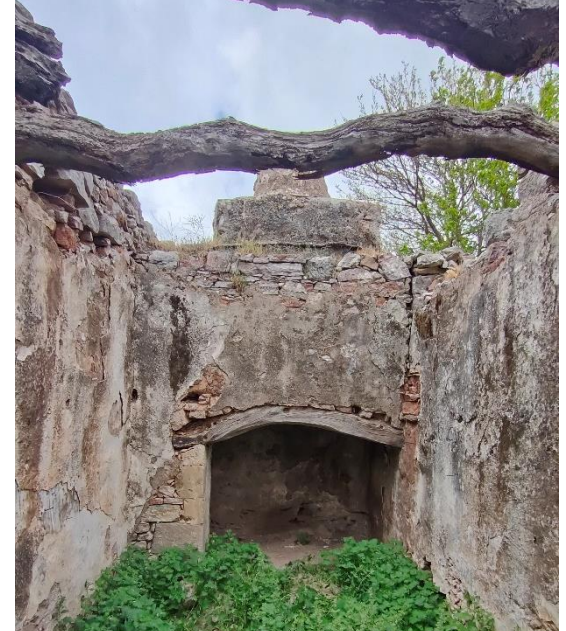
Ο ανηφοράς του τζακιού

Δεξιά η εσοχή στον τοίχο που χρησιμοποιούνταν ως ερμάριο με το ράφι της και πιθανώς και με πορτάκια και αριστερά η εσοχή για τη λάινα και το μαστραπά

Ξύλινα δοκάρια πακτωμένα στην καμάρα και υπολείμματα από τα καλάρια και το χώμα

Τζάκι με χπιστή καμινάδα

Εξωτερικά, σε κάποια κτίσματα βλέπουμε υπολείμματα από επίχρισμα, ενώ στα περισσότερα υπάρχουν πλάκες που προεξέχουν πιθανόν για την τοποθέτηση αντικειμένων και μικρές εσοχές ψηλότερα, τις σκαλοθυρίδες. Αυτές οι εσοχές έμεναν μετά την αφαίρεση των δοκαριών που χρησίμευαν ως σκαλωσιές για την κατασκευή του σπιτιού και του δώματος (εξ ου και το όνομά τους, σκαλοθυρίδες).

Από το πλάτωμα της εκκλησίας ξεκινά ένα φαρδύ κεντρικό μονοπάτι που διέρχεται από την άκρη του οικισμού, δίπλα από τα σπίτια, και οδηγεί νότια προς την πηγή και τη στέρνα του οικισμού, ενώ δυτικά απλώνονται οι πεζούλες που φυτεύονταν κήποι και αμπέλια (σήμερα υπάρχουν μόνο λίγα ελαιόδεντρα).

Σκαλοθυρίδες γύρω από την πόρτα

Στενό δρομάκι ανάμεσα στα κτίρια

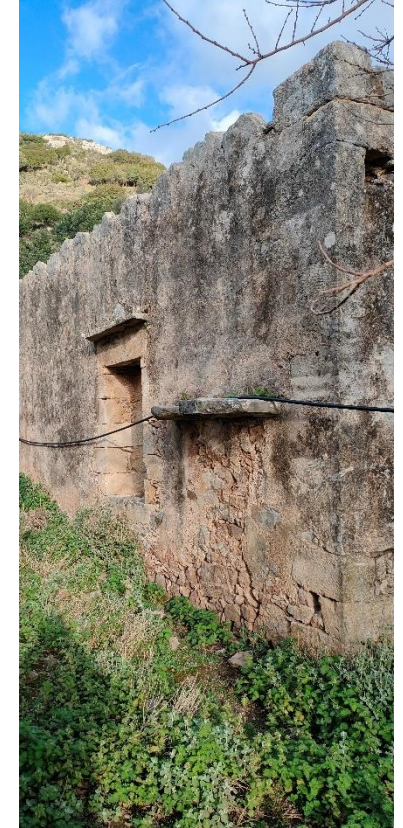
Υπολείμματα από επίχρισμα στο μεταγενέστερο κομμάτι του κτίσματος

Επιχρισμένη κατοικία με τοξωτή πόρτα και πέτρες που προεξέχουν. Η μια για την προφύλαξη από το νερό της βροχής και η άλλη για αντικείμενα

Εσωτερικά επιχρισμένη κατοικία

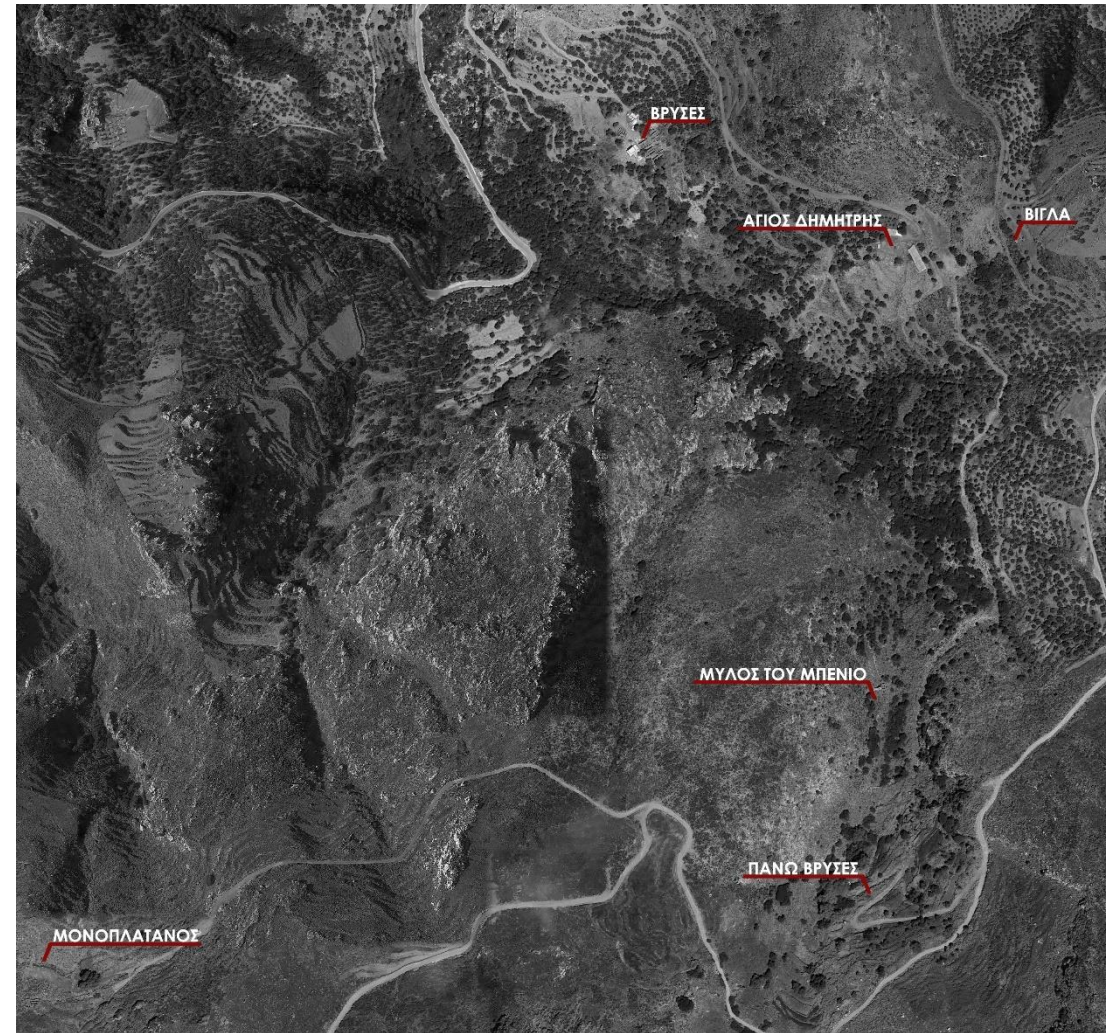
Πέτρα που προεξέχει για την τοποθέτηση αντικειμένων

Σκαλοθυρίδες και λαϊνοστάτης στο εξωτερικό του κτίσματος

Αμέσως μετά την πηγή, ανηφορίζοντας νοτιοανατολικά, συναντάμε τη βυζαντινή εκκλησία του Αγίου Δημητρίου, ενώ προχωρώντας ψηλότερα θα βγούμε στην τοποθεσία Βίγλα. Μαρτυρίες λένε ότι στο σημείο υπήρχε ενετικός πύργος· σήμερα η περιοχή έχει καλλιεργηθεί και δεν παρατηρούνται ίχνη του. Από τη «Βίγλα» μπορεί κάποιος να δει όλη τη γύρω περιοχή μέχρι τη θάλασσα. Ανηφορίζοντας νοτιοδυτικά μετά τη «Βίγλα» φτάνουμε στις Πάνω Βρύσες.

Στις Κάτω Βρύσες κατοικούσαν περίπου 20 έως 70 κάτοικοι ανάλογα με την ιστορική συγκυρία. Σε μια απογραφή του 1920, οι κάτοικοι ήταν 70. Οι κάτοικοι ήταν μέλη τριών οικογενειών με την ευρεία έννοια. Στην πλειοψηφία τους ήταν Γιαννενάκηδες (παλαιότερα ονομάζονταν Πλεύρηδες). Επίσης, άλλοι ήταν οι Πετράκηδες και οι Νικολακάκηδες. Ο οικισμός έμεινε ακμαίος ως το 1950 περίπου (σύμφωνα με την τότε απογραφή, 22 κάτοικοι).

Σημεία ενδιαφέροντος κοντά στις Βρύσες

Με το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και του Εμφυλίου, οι νεότεροι άνθρωποι που ζούσαν στον οικισμό άρχισαν σιγά σιγά να μετακινούνται προς τον Πλάτανο. Οι συνθήκες ζωής είχαν αλλάξει προς το καλύτερο και οι Βρύσες δεν είχαν πολλές προοπτικές για να ακολουθήσουν τις εξελίξεις. Η τοποθεσία ήταν απομακρυσμένη, η καλλιεργήσιμη γη λίγη, το ανάγλυφο του εδάφους δύσκολο, ενώ στο μεγάλο πλεονέκτημα του νερού δόθηκε λύση με τη μεταφορά του στο χωριό.

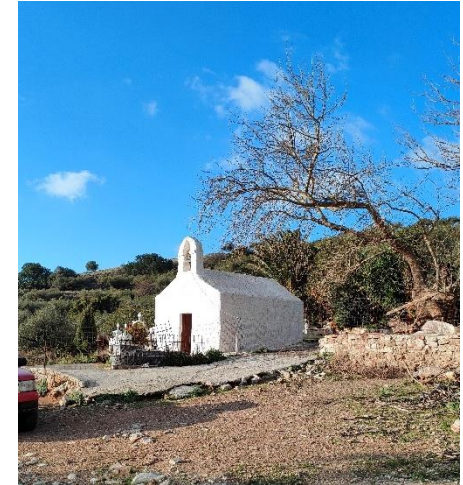
Ο οικισμός αποτέλεσε καταφύγιο για τους ανθρώπους του τόπου που επέλεξαν αυτό το μέρος να κατοικήσουν. Το σημείο, αθέατο με πολύ νερό, αρκετό εύφορο έδαφος και άπλετο βουνό για την κτηνοτροφία, ήταν ιδανικός «κρυψώνας», καθώς ήταν ο κοντινότερος απομακρυσμένος οικισμός. Το όνομα «Βρύσες» έγινε συνώνυμο του καταφυγίου σε κάθε αναφορά διαφυγής ή κινδύνου.

Το 1980, στις Βρύσες είχαν παραμείνει δύο ζευγάρια ηλικιωμένων: ο Ελευθέριος Πετράκης με τη σύζυγό του Αγγελική και ο Δημήτριος Γιαννενάκης με τη σύζυγό του Μαρία. Το σπίτι του Πετράκη είναι το μοναδικό που διατηρείται σε σχετικά καλή κατάσταση μέχρι και σήμερα, μερικώς ανακαινισμένο (δώμα από σκυρόδεμα και κουφώματα από αλουμίνιο). Μετά από τρία χρόνια περίπου, λόγω ηλικίας, μετακόμισαν στο χωριό στα παιδιά τους. Από τότε ο οικισμός μένει ακατοίκητος και εγκαταλελειμμένος. Σήμερα μόνο κάποιοι κτηνοτρόφοι

περιφέρονται τριγύρω, και πολλά αιγοπρόβατα που καταστρέφουν από τα ερείπια ό,τι δεν κατέστρεψε ο χρόνος.

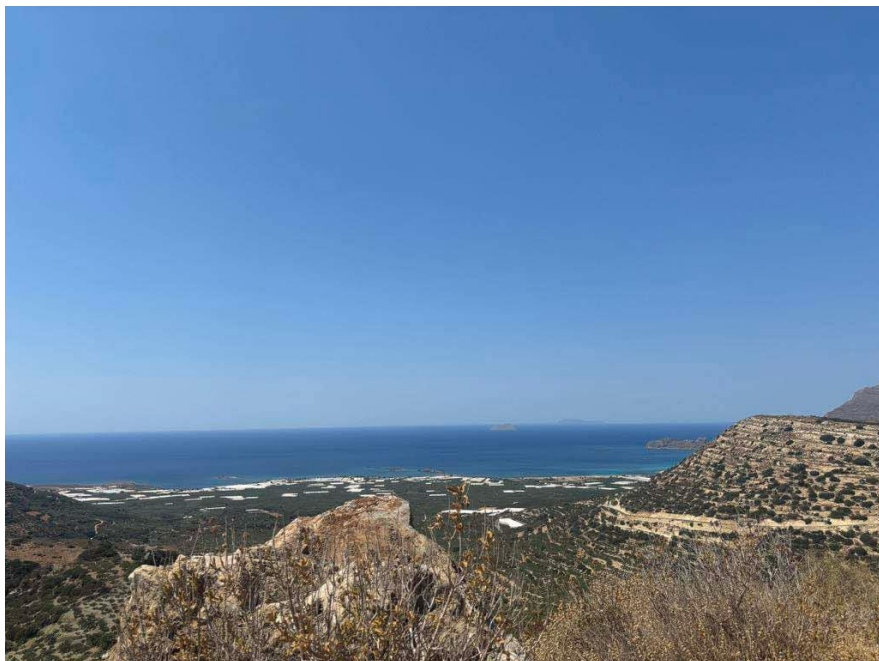
Το σπίτι του Πετράκη

Το εκκλησάκι του Γενέθλιου της Παναγίας

Το παλιό τσαγκαράδικο και ξυλουργείο με φόντο το όρος Μάννα

Άποψη των Φαλασσάρνων από τον οικισμό

Η θέα προς τη θάλασσα από τον οικισμό

Αριστερά βρίσκεται το εκκλησάκι, στο κέντρο το σπίτι του Πετράκη, δεξιά από αυτό τα σπίτια των Γιαννενάκηδων

4.4 Καβούσι & Ρίζα

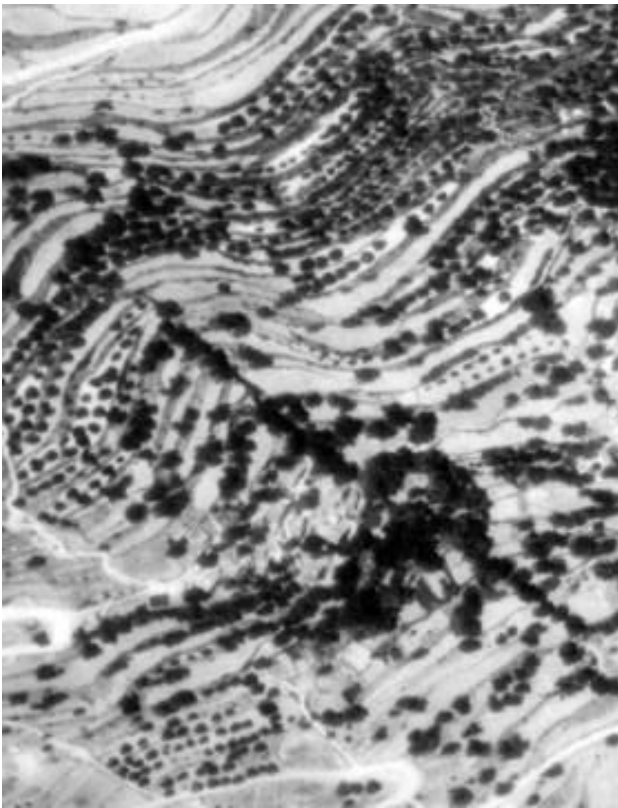
Οι οικισμοί Καβούσι και Ρίζα βρίσκονται 2,5 χιλιόμετρα περίπου δυτικά του Πλατάνου σε υψόμετρο 100 μέτρων από τη θάλασσα, με πανοραμική θέα τον Κάμπο και την παραλία των Φαλασάρνων. Οι δύο οικισμοί, απομακρυσμένοι από τον πολεοδομικό ιστό του χωριού, είναι χτισμένοι στην πλαγιά του λόφου που χωρίζει τα Φαλάσαρνα με το χωριό. Το Καβούσι και η Ρίζα, παραδοσιακοί οικισμοί, με το Καβούσι να είναι μεγαλύτερο σε έκταση και πληθυσμό, γειτνιάζουν μεταξύ τους, και μάλιστα τα τελευταία χρόνια, με τη ραγδαία ανοικοδόμηση στο σημείο, έχουν σχεδόν ενοποιηθεί.

Ο οικισμός Καβούσι βρίσκεται εγγύτερα στο χωριό και είναι εύκολα ορατός σήμερα, που τα κτίρια έχουν πολλαπλασιαστεί, από τη θάλασσα και τον Κάμπο. Ο παλιός παραδοσιακός οικισμός ήταν λιγότερο ορατός, γιατί αφενός ήταν μικρότερος και αφετέρου χτισμένος στο μεγαλύτερο μέρος του σε εσοχές που σχηματίζονταν στο λόφο. Το όνομα Καβούσι προήλθε από την τουρκική λέξη *Kanuz* (Καβούσι), που σημαίνει πηγή νερού. Στους πρόποδες του λόφου υπάρχει το «Καβουσάκι» (πηγή), απ' όπου οι κάτοικοι μετέφεραν το νερό με αυλάκι και αργότερα με σωλήνα, χαμηλότερα στη «βρύση», όπως την έλεγαν, με τον τεράστιο πλάτανο δίπλα. Το σημείο αυτό ήταν κάποτε, όπως μαρτυρούν οι λίγοι ηλικιωμένοι που

ζουν στον οικισμό, πηγή ζωής και συνάντησης μεταξύ τους.

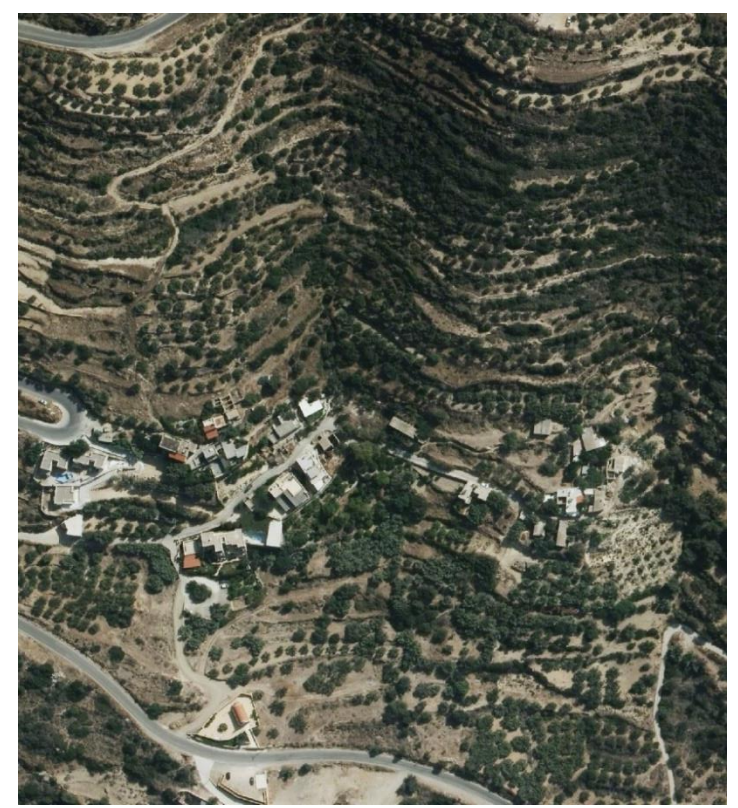
Απόψη του οικισμού Καβούσι από ψηλά

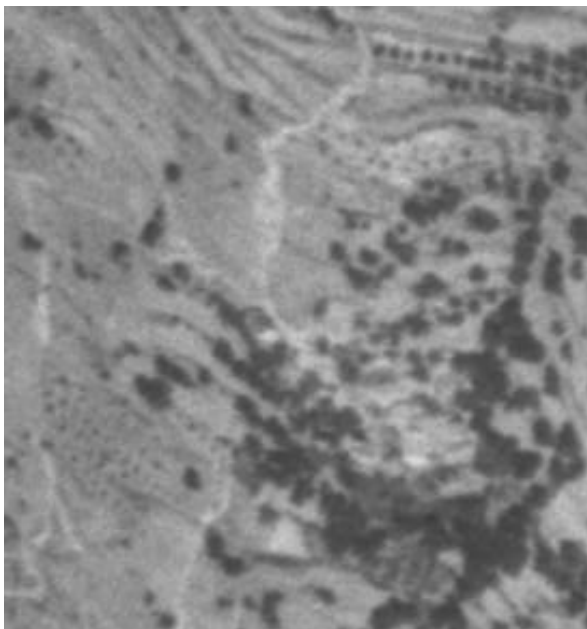
Αεροφωτογραφία του οικισμού το 1961

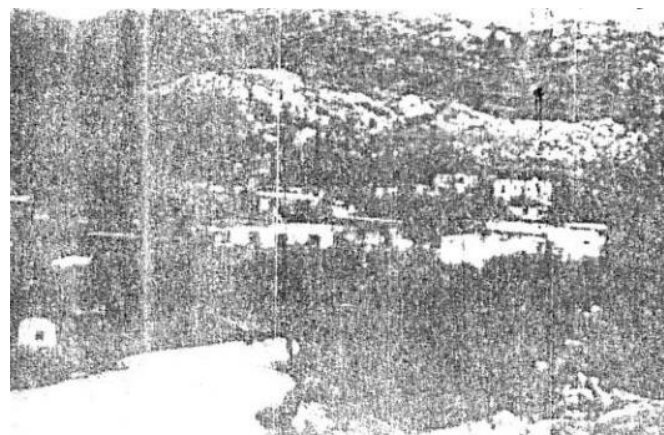
Αεροφωτογραφία του οικισμού το 1973

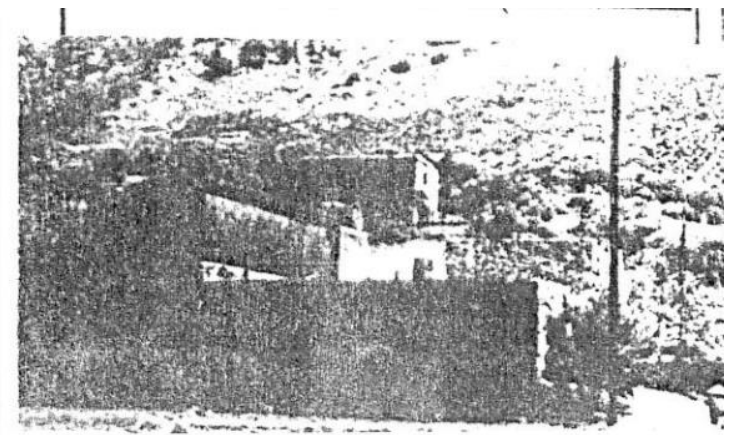
Αεροφωτογραφία του οικισμού το 2015

Αεροφωτογραφία του οικισμού το 1940

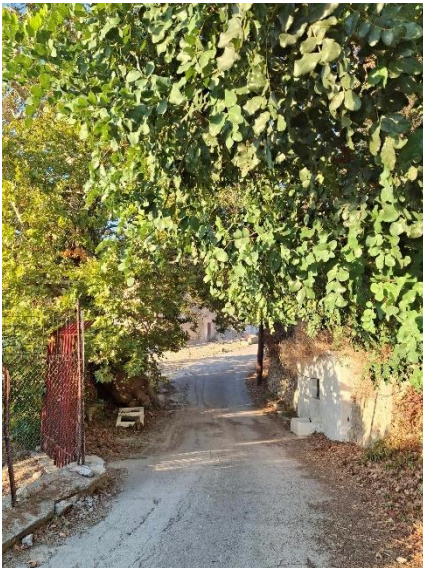

Φωτογραφία από το Καβούσι το 1988

Παρατηρούμε σε όλες τις αεροφωτογραφίες εκτός την πιο πρόσφατη φαίνεται το μονοπάτι που καταλήγει στον Πλάτανο

Πάνω και γύρω από τη βρύση απλώνονται τα κτίρια, σήμερα τα περισσότερα ανακαινισμένα, με κάποια να διατηρούν τον παραδοσιακό χαρακτήρα τους αλλά και πολλά νεόχτιστα. Ο παλιός παραδοσιακός οικισμός ήταν συνεκτικός με είκοσι περίπου κατοικίες χτισμένες αμφιθεατρικά, ακολουθώντας το ανάγλυφο του εδάφους. Στενά δρομάκια χώριζαν τα σπίτια και τις μικρές αυλές μεταξύ τους. Συχνά μέρος μιας αυλής ήταν πέρασμα για την επόμενη κατοικία. Τα παραδοσιακά κτίρια που έχουν μείνει χωρίς παρεμβάσεις είναι λίγα. Παρατηρούμε ότι όλα σχεδόν είναι καμαρόσπιτα, δίχωρα ή και τρίχωρα μετά από προσθήκες που φαίνονται. Υπάρχουν λίγα με όροφο και εξωτερική σκάλα. Όλα τα κατοικήσιμα σπίτια έχουν δώμα από σκυρόδεμα, όπως και πολλά δρομάκια που διασχίζουν τον οικισμό. Όπου είναι δυνατόν, η πρόσβαση γίνεται και με αυτοκίνητο, παρ' όλη τη στενότητα του χώρου.

Ο στενός δρόμος και η πηγή

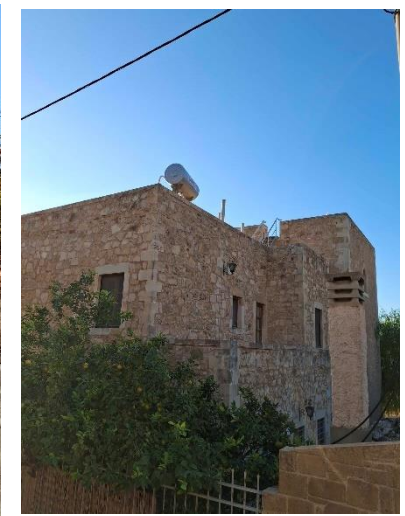
Η βρύση

Στενά μονοπάτια ανάμεσα σε κτίρια και αυλές

Ανακαινισμένη κατοικία που κράτησε τον παραδοσιακό χαρακτήρα της

Ο ανακαινισμένος Βενετσιάνικος πύργος και η μεταγενεστερη προσθήκη δίπλα του

Κτίσμα με τέσσερις καμάρες στο Καβούσι

Τοξωτό άνοιγμα στο ίδιο κτίσμα

Καμάρα χωρίς «πόδι» με τα πακτωμένα ξύλινα δοκάρια και το μεταγενέστερο δώμα από σκυρόδεμα

Η τοποθεσία, αν και δεν ήταν τόσο δυσπρόσιτη ή απομονωμένη, είχε σίγουρα το πλεονέκτημα του νερού και των χωμάτων των λόφων τριγύρω, κατάλληλοι για καλλιέργειες και κτηνοτροφία. Είχε επίσης και το πλεονέκτημα της προνομιακής θέσης. Από το Καβούσι οι κάτοικοι μπορούσαν να ελέγχουν όλη την περιοχή ακόμη και τη θάλασσα. Η απόσταση από τη θάλασσα ήταν αρκετή για να προλάβουν να αντιδράσουν σε περίπτωση κινδύνου. Στο Καβούσι υπάρχει έως και σήμερα ο Βενετσιάνικος πύργος που είναι ιδιόκτητος και έχει μετατραπεί σε κατοικία. Ο πύργος ήταν οχυρωματική κατοικία και παρατηρητήριο του Ενετού φεουδάρχη στην περιοχή και μεταγενέστερα του Τούρκου Αγά. Σύμφωνα με μαρτυρίες, ο πύργος ήταν τριώροφος, όμως τα χρόνια του Μεσοπολέμου ο τρίτος όροφος κατεδαφίστηκε από τον ιδιοκτήτη του. Ο πύργος έως και σήμερα παραμένει ιδιόκτητος και, όπως είπαμε, χρησιμοποιείται ως κατοικία.

Η θέα του οικισμού προς τη θάλασσα

Η θέα του οικισμού προς τη θάλασσα και ο Βενετσιάνικος Πύργος

Οι δύο εισόδοι του πύργου

Παραδοσιακές κατοικίες

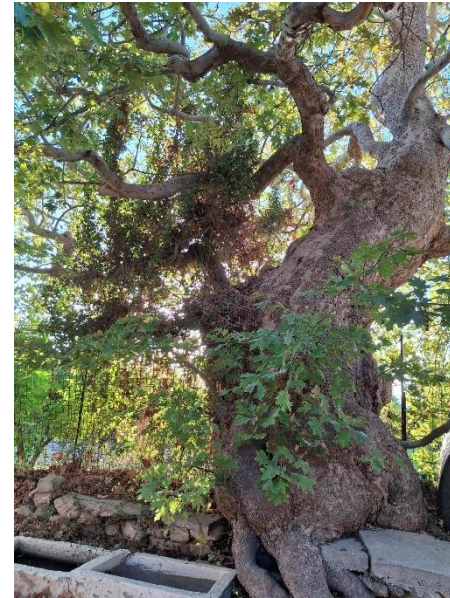
Ο Βενετσιάνικος πύργος και το κτίσμα που προστέθηκε μεταγενέστερα

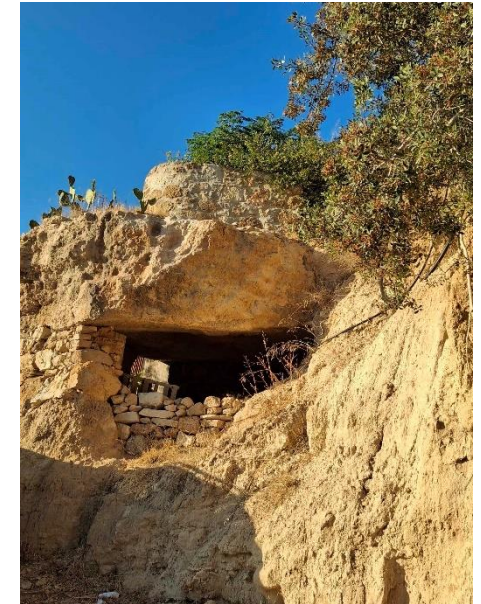
Στο Καβούσι κατοικούσαν περίπου 50 άτομα μέχρι τη δεκαετία του '70, σήμερα μόνιμοι κάτοικοι είναι τρεις ηλικιωμένοι. Τα επώνυμα των κατοίκων ήταν Λιγοψυχάκης, Κουτσουνάκης, που υπάρχουν και σήμερα, Μυλωνάκης (έφυγαν εξαιτίας ενός φονικού), Σηφάκης (δεν υπάρχουν σήμερα γιατί ο τελευταίος είχε 5 κορίτσια). Σύμφωνα με τους ντόπιους, ο πύργος ανήκε στους Σηφάκηδες. Άλλα επώνυμα ήταν Μπουρεξάκης, Ψαράκης, Μπιχάκης που υπάρχουν και σήμερα. Στο Καβούσι υπήρχε φάμπρικα (ελαιοτριβείο). Επίσης λειτουργούσε ένα μικρό μπακάλικο με είδη πρώτης ανάγκης, το μπακάλικο του Ψαρομανώλη, που έκλεισε όταν πέθανε ο ιδιοκτήτης του το 1980. Το Καβούσι συνδεόταν με το χωριό μέσω ανηφορικού μονοπατιού που υπάρχει μέχρι και σήμερα.

Ένας από τους τρεις
τελευταίους μόνιμους
κατοίκους ετών 96

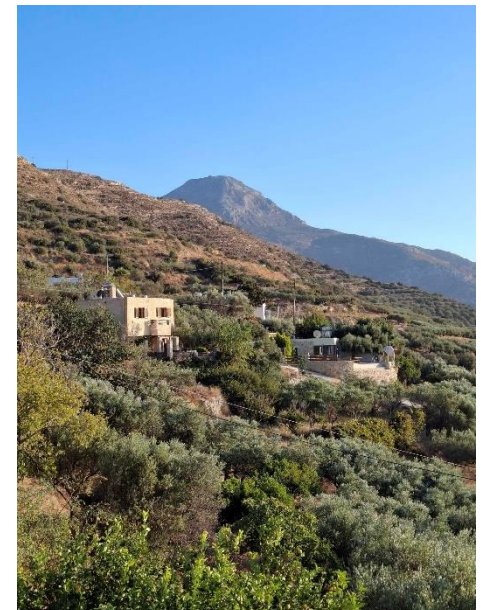
Ο πελώριος πλάτανος απέναντι
από την πηγή

Σπηλαιώδης αποθήκη

Νεόκτιστες κατοικίες στον οικισμό

Χαμηλά, μετά τον κεντρικό δρόμο, υπάρχει και ο σπηλαιώδης δίκλειτος ναός αφιερωμένος στους Αγίους Ιωάννη Ξένο και Ευστάθιο. Το σημείο υπήρξε το ερημητήριο του Οσίου Ιωάννη του Ξένου, όπου και κοιμήθη το 1031. Ο ναός χτίστηκε από τον ίδιο τον 11ο αιώνα και έχει αγιογραφίες του 13ου αιώνα. Πρόσφατα ανακαινίστηκε υπό την επίβλεψη της αρχαιολογικής υπηρεσίας. Επίσης, πολύ κοντά βρίσκεται και ο νεόκτιστος ναός του Αγίου Εφραίμ.

Το Καβούσι, ως παραδοσιακός οικισμός, κινδυνεύει σήμερα να χάσει αυτή την ταυτότητά του. Τις τελευταίες δεκαετίες έχουν γίνει πολλές παρεμβάσεις στα κτίρια, προσθήκες, ανακαινίσεις και ανοικοδόμηση νέων κτιρίων. Οι παρεμβάσεις αυτές δεν συμφωνούν πάντα με τον παραδοσιακό χαρακτήρα του οικισμού. Λόγω της πανοραμικής θέας που παρέχει η τοποθεσία, τα περισσότερα νέα και ανακαινισμένα κτίρια είναι παραθεριστικές κατοικίες και ξενοδοχεία.

Ο ναός και το ερημητήριο του Ιωάννη του Ξένου

Το εσωτερικό του ναού

Τοιχογραφίες από τον Ναό

Ο ναός του 11^{ου} αιώνα

Η Ρίζα είναι μικρότερος οικισμός κοντά στο Καβούσι. Το όνομα του οικισμού προήλθε από τη θέση της πηγής που υπάρχει και σήμερα στη «ρίζα» του βράχου, πάνω στον οποίο ήταν χτισμένα τα λιγοστά σπίτια του οικισμού. Η ζωή στη Ρίζα περιστρεφόταν γύρω από την πηγή και τη στέρνα, όπου ο τόπος ήταν πεδινός και εύφορος. Απέναντι από τη βρύση υπάρχουν μέχρι και σήμερα τα ερείπια της φάμπρικας που λειτουργούσε στον οικισμό. Οι κάτοικοι καλλιεργούσαν ελιές, αμπέλια και κηπευτικά το καλοκαίρι για τις ανάγκες τους. Οι κήποι τους βρίσκονταν γύρω από την πηγή.

Στη Ρίζα κατοικούσε η ευρεία οικογένεια των Ραφτάκηδων. Σήμερα έχει δύο μόνιμους κατοίκους (Ραφτάκηδες και αυτοί). Ο οικισμός Ρίζα, όπως και το Καβούσι, λόγω της θέσης του έχει υποστεί τεράστια ανοικοδόμηση. Οι παλιές κατοικίες πάνω και γύρω από τη βρύση ανακαινίστηκαν, ενώ αρκετά νέα κτίρια ανοικοδομήθηκαν χαμηλά. Ελάχιστα παραδοσιακά κτίρια έχουν μείνει χωρίς ανακαίνιση. Αυτά που έχουν παραμείνει είναι ερείπια. Παρατηρούμε ότι η φάμπρικα ήταν πετρόκτιστη με καμάρες, ενώ στα ερείπια δύο παραδοσιακών σπιτιών παρατηρούμε ότι ήταν καμαρόσπιτα, μικρά σε μέγεθος με μικρά ανοίγματα. Ο προσανατολισμός και των δύο οικισμών, Ρίζα και Καβούσι, ήταν δυτικός. Ο παραδοσιακός χαρακτήρας και αυτού του οικισμού τείνει να χαθεί εντελώς.

Η φάμπρικα στην Ρίζα

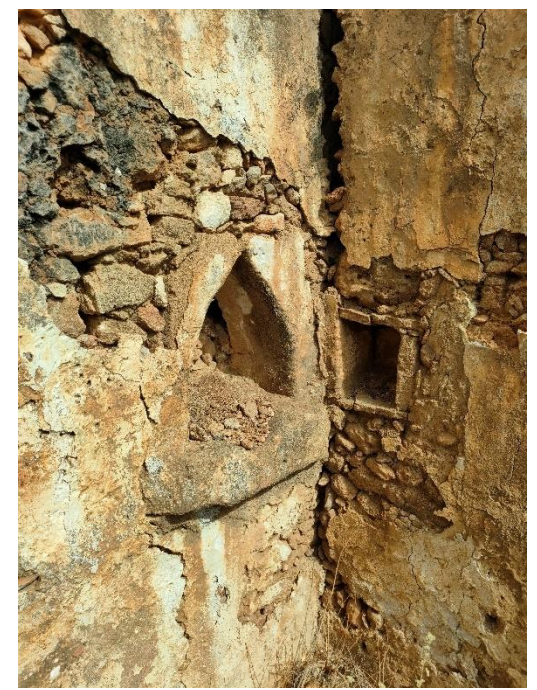

Η είσοδος της φάμπρικας

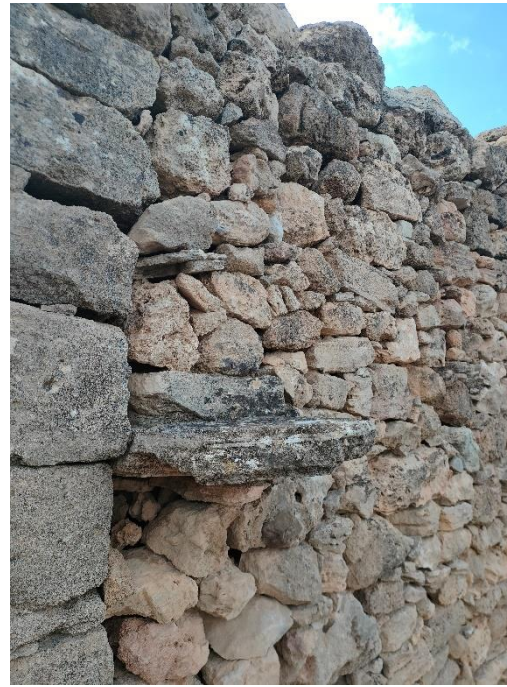
Οι καμάρες της φάμπρικας

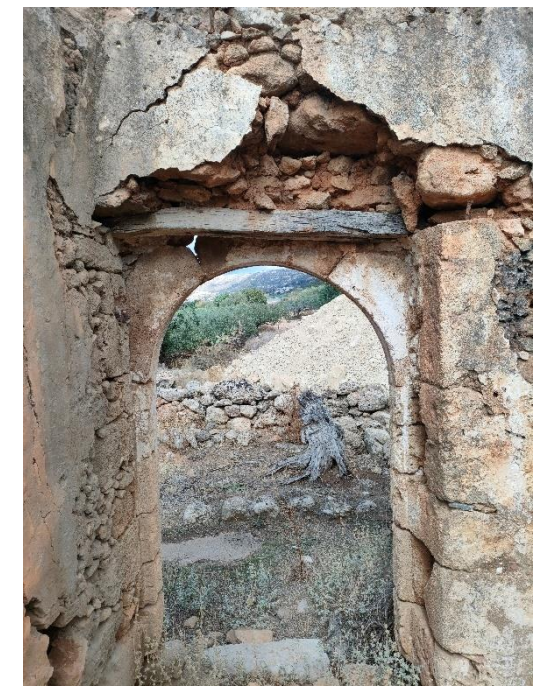
Λαϊνοστάτης και θέση για τον μαστραπά

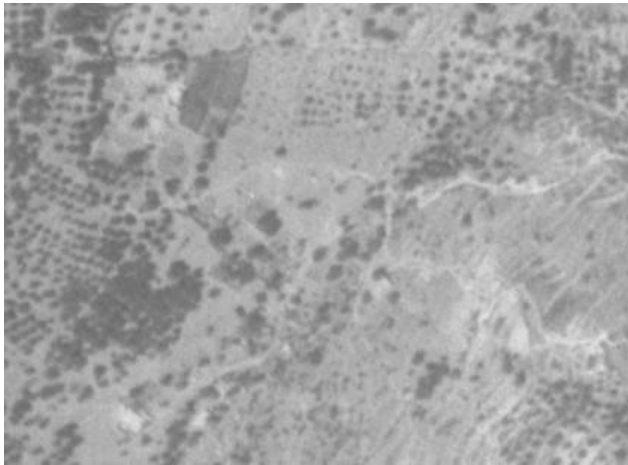
Τα δοκάρια ακόμα πακτωμένα στους τοίχους και τις καμάρες και πίσω η παραλία των Φαλασσάρνων

Εξωχή για την τοποθέτηση αντικειμένων

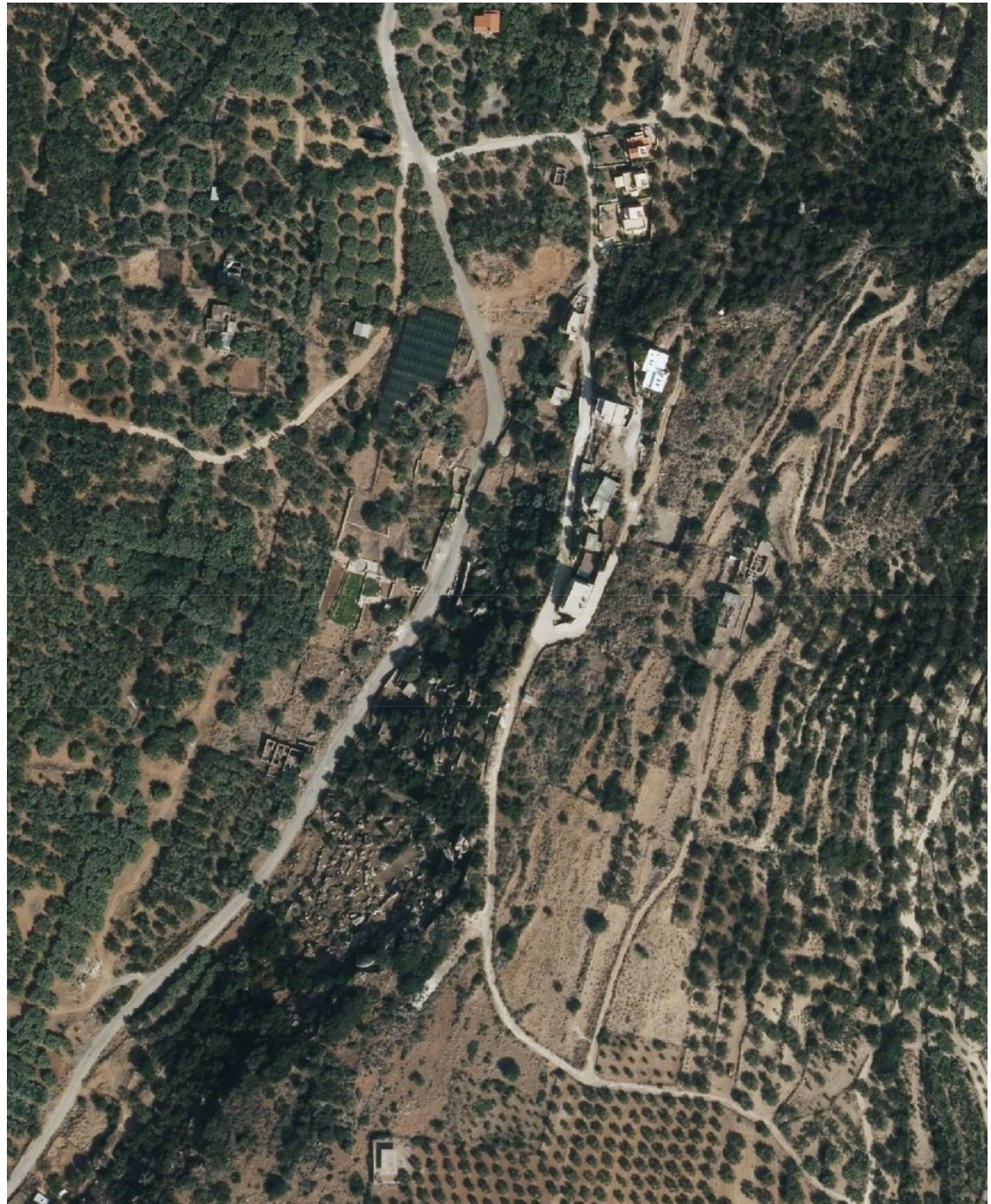
Τοξωτό άνοιγμα

Αεροφωτογραφία απο τον οικισμό το 1940

Αεροφωτογραφία απο τον οικισμό το 1961

Αεροφωτογραφία απο τον οικισμό το 2015

ΟΙΚΙΣΜΟΣ: "ΡΙΖΑ" ΠΛΑΤΑΝΟΥ ΚΙΣΣΑΜΟΥ

1. ΝΙΚΟΛΑΚΑΚΗΣ ΙΩΑΝ.
 2. ΧΟΧΛΑΚΗΣ ΕΥΣΤΡΑΤ.
 3. ΝΙΚΟΛΑΚΑΚΗΣ ΒΑΣ.
 4. ΤΕΡΕΖΑΚΗΣ ΠΑΝΗΣ
 5. ΡΑΥΤΑΚΗΣ ΣΤΑΘΗΣ.
 6. ΠΑΛΙΜΕΤΑΚΗΣ ΜΙΟ.
 7. ΡΑΥΤΑΚΗΣ ΓΙΩΝ.
 8. ΑΝΟΥΣΑΚΗΣ ΧΑΡΑΛ.
 9. ΚΑΡΑΦΥΛΛΑΚΗΣ ΓΙΑΝ.
 10. ΚΑΡΑΦΥΛΛΑΚΗΣ ΜΙΧ.
 - 11-12. ΑΝΟΥΣΑΚΗΣ ΓΙΩΡΓ (ΧΑΛΑΝΤΑΣ)
- Εξωορίκη: Στρατάκης Γιάννης
Ραυτάκης Μανώλης
Ραυτάκης Γιώργος
ΒΡΥΣΗ
Αννούλα Χρυσή.

Επίσημο έγγραφο με τους ιδιοκτήτες των κτισμάτων στην Ρίζα το 1998

ΟΙΚΙΣΜΟΣ: "ΡΙΖΑ" ΠΛΑΤΑΝΟΥ ΚΙΣΣΑΜΟΥ

1. ΣΤΕΦΑΝΑΚ ΧΡΗΣΤΟΣ
2. ΑΝΔΡΟΝΙΚΗΣ ΝΙΚΟΛ.
3. ΕΦΥΜΑΚΗΣ ΚΩΣΤ.
4. ΣΚΟΥΛΑΚΗΣ ΧΑΡΑΛ.
5. ΤΕΡΕΖΑΚΗΣ ΠΑΝΗΣ
6. ΜΑΡΣΑΚΗΣ ΣΤΑΘΗΣ
7. ΚΑΤΕΡΟΥΛΑΚΗΣ ΠΑΥΛΟΣ
8. ΓΙΑΝΝΑΚΗΣ ΑΛΕΞΟΣ
9. ΠΑΝΤΕΛΙΟΥ ΜΑΡΙΟΣ
10. ΑΝΔΡΟΝΙΚΗΣ ΜΑΝΩΛ.
11. ΜΑΤΣΟΥΡΗΣ ΜΙΧ.
12. ΤΕΡΕΖΑΚΗΣ ΓΙΑΝΝ.

Εξωορίκη: Κωνσταντίνος Γιάννης
Κωνσταντίνος Σπύρος
Κωνσταντίνος Σπύρος
Κωνσταντίνος Σπύρος
Κωνσταντίνος Σπύρος
Κωνσταντίνος Σπύρος
Κωνσταντίνος Σπύρος
Κωνσταντίνος Σπύρος

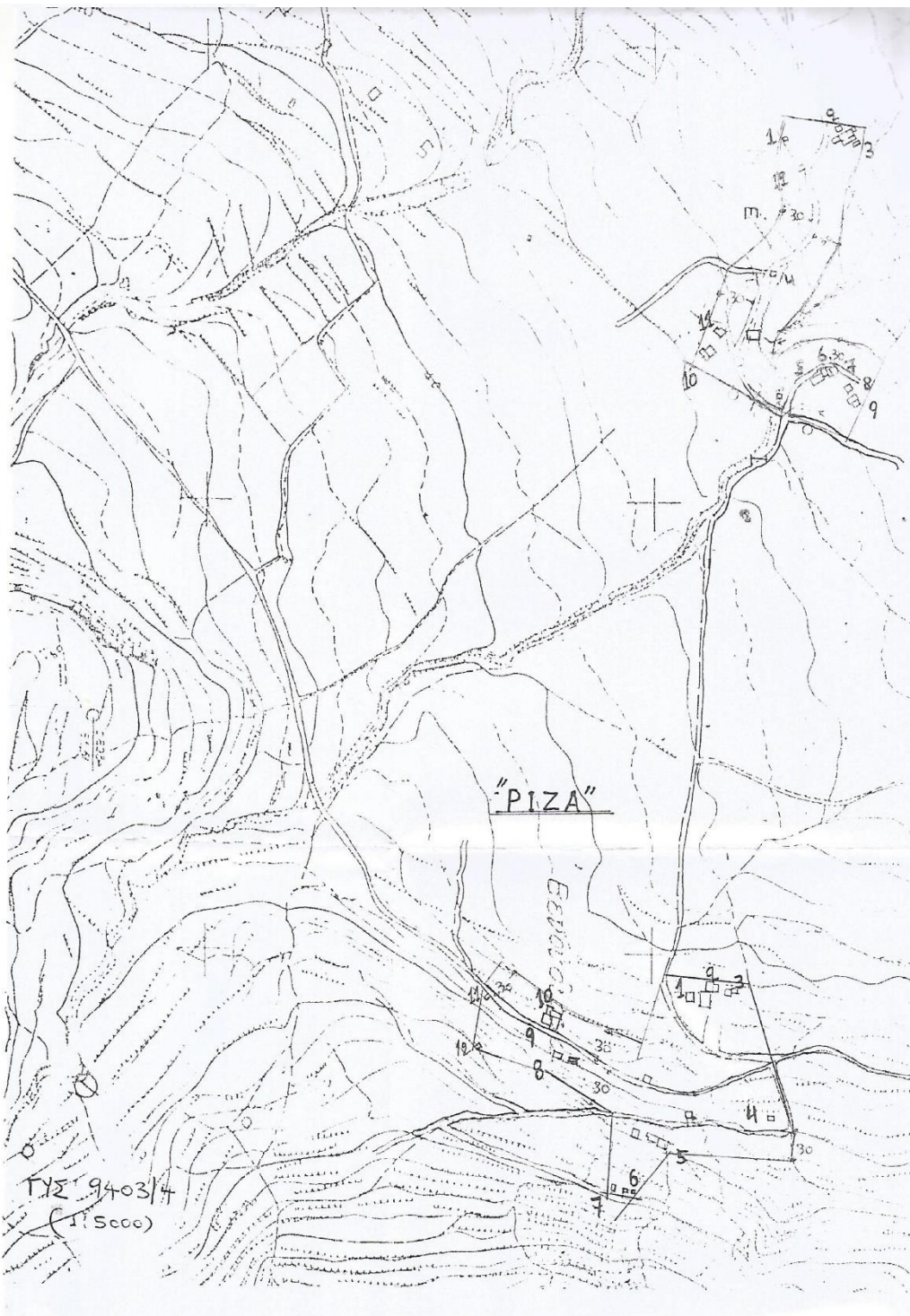
ΠΡΟΣΦΙΝΑ ΟΡΙΑ ΓΙΑ ΥΠΗΡΕΣΙΑΚΗ

Στην Προσφίνα Ορία τα Επηρεάζει
με κοινόχρηστο χώρο

Χανιά 22/5/98

Εξέχου
(5/6/98)

Θωρησών
Η Προσφίνα Δ/ος
Πολεοδομ.

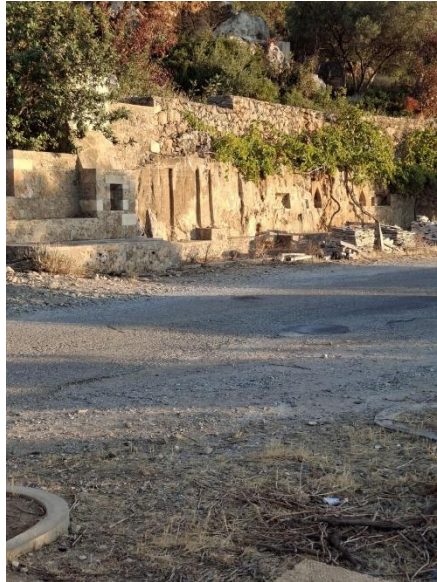

Επίσημο έγγραφο με τους ιδιοκτήτες των κτισμάτων στο Μετόχι το 1998

Τοπογραφικό από την Ρίζα και το Μετόχι 1:5000

Η Βρύση στη Ρίζα

Η ανακαινισμένη Βρύση στη Ρίζα

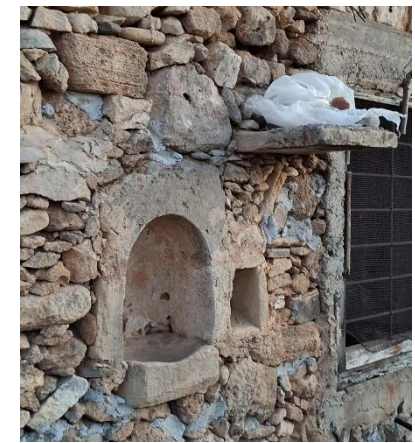
Παραδοσιακές κατοικίες στο Μετόχι

Πολύ κοντά στη Ρίζα, δυτικά προς την θάλασσα, μέσα στα ελαιόδεντρα, βρίσκεται και ο μικρός οικισμός Μετόχι, που ήταν εξαρτημένος από το νερό της Ρίζας. Όπως ειπώθηκε και σε προηγούμενη ενότητα, το Μετόχι ήταν στην πιο εύφορη πεδιάδα του Κάμπου, που για να καλλιεργηθεί χρειαζόταν πολύ νερό. Προφορικές μαρτυρίες λένε ότι ο ιερομόναχος Φιλόθεος, που μόναζε στην περιοχή, πήγε δώρα στον τοπικό Αγά για να αφήσει τους Χριστιανούς να πάρουν νερό από την Ρίζα.

Πιθάρι για καμινάδα

Λαϊνοθέστρα και θέση για τον Μαστραπά

Ενώ τα περισσότερα νέα κτίρια στη Ρίζα και στο Καβούσι χτίζονται με πέτρα, δεν έχουν το ύφος και τα χαρακτηριστικά των παραδοσιακών κτισμάτων. Η χρήση τους, όπως είπαμε, είναι παραθεριστικές κατοικίες και ξενοδοχεία που προσαρμόζουν την εικόνα τους περισσότερο σε σχέση με τη χρήση τους και λιγότερο σε σχέση με το περιβάλλον και την οικιστική παράδοση του τόπου.

Νεόκτιστη
κατοικία στη
Ρίζα

Η φάμπρικα στη Ρίζα και πίσω της δύο νεόκτιστες παραθεριστικές κατοικίες

5. ΚΑΤΑΣΚΕΥΑΣΤΙΚΑ ΚΑΙ ΔΟΜΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ

5.1 Υλικά κατασκευής και ιδιότητες – χαρακτηριστικά αυτών

Η Κρήτη και πιο συγκεκριμένα οι οικισμοί της Κισάμου, υπήρξαν πεδία καίριων τροποποιήσεων τόσο πολιτισμικά όσο και κοινωνικά κατά την περίοδο της Ενετοκρατίας που χρονολογείται από το 1211-1669 αλλά και κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας που χρονολογείται από το 1669 – 1898.³⁹ Οι αλλαγές αυτές επέδρασαν καταλυτικά όχι μόνο στην κοινωνική και πολιτιστική ζωή των κατοίκων, αλλά και στην αρχιτεκτονική των κτισμάτων της ευρύτερης περιοχής και κατ' επέκταση ολόκληρου του νησιού. Η επιλογή των υλικών κατασκευής ήταν απόρροια κυρίως της καθημερινότητας και της λειτουργικότητας που προέκυψε από τις ανάγκες των ανθρώπων. Το κλίμα, η διαθεσιμότητα των υλικών αλλά και οι κοινωνικές ανάγκες ήταν επίσης βασικοί παράγοντες για την επιλογή του κάθε υλικού που χρησιμοποιούσαν. Η ανάλυση των υλικών που επέλεγαν για την κατασκευή, η τεχνική που επέλεγαν να κατασκευάσουν τα κτίσματά τους, προσδίδουν μία άποψη για τον τρόπο ζωής των ανθρώπων της περιοχής της Κισάμου κατά τις περιόδους της Ενετοκρατίας και της Τουρκοκρατίας.⁴⁰

5.1.1 Πέτρα:

Η πέτρα ήταν το κυρίαρχο υλικό που χρησιμοποιούσαν στα κτίσματά τους οι άνθρωποι στην Κίσαμο και στις δύο περιόδους. Η επιλογή της βασιζόταν κυρίως στην διαθεσιμότητα στην τριγύρω περιοχή, στην ανθεκτικότητα αλλά και λειτουργικότητα.

Σε ολόκληρο το νησί της Κρήτης, συναντάμε πετρώδης εδάφη, γεγονός το οποίο καθιστά προσιτή αυτή την επιλογή και μεγάλης διαθεσιμότητας, κυρίως ασβεστολιθικά πετρώματα. Οι τοπικοί ασβεστόλιθοι, στην περιοχή της Κισάμου, αποτελούσαν κύρια πρώτη ύλη στην κατασκευή των σπιτιών, των τειχών αλλά και γενικότερα των υπόλοιπων κτισμάτων, δίνοντας την δυνατότητα στην ανέγερση δομών μεγαλύτερης κλίμακας. Πέρα από αυτό η πέτρα σαν δομικό στοιχείο προσφέρει μεγάλες αντοχές αλλά και σταθερότητα. Πιο συγκεκριμένα, παρουσιάζει μεγάλη ανθεκτικότητα τόσο σε μηχανικές καταπονήσεις όσο και σε ακραίες κλιματικές συνθήκες, γεγονός το οποίο την καθιστά κατάλληλη για δόμηση μακράς διάρκειας. Την περίοδο της Ενετοκρατίας, η ανάγκη για ανθεκτικότητα στα κτίρια αλλά και για ασφάλεια, οδήγησε σε κατασκευές από χονδρούς λίθους, ενισχυμένες από κονίαμα στα περισσότερα παραδείγματα. Ταυτόχρονα, οι συμμετρικές κατασκευές με πετρότοιχους, που συναντώνται συχνά, είναι ενετικών

³⁹ <https://www.bigbluecrete.gr/enetokratia.html>

⁴⁰ <https://www.cna.gr/stories/toyrkokratia-stin-kriti-kai-toyrkokritikoi/>

επιρροών και φαίνεται να είχαν προτίμηση στις συμμετρικές κατασκευές από λιθοδομή. Άλλο ένα αρχιτεκτονικό χαρακτηριστικό από τους ενετούς αποτελεί η κατασκευή καμάρων και στοών.⁴¹

Ερείπια οικισμού Αγίων Πάντων από πετρόχτιστες κατοικίες

Απομεινάρια οικισμού Βρυσών πετρόχτιστων κατοικιών

⁴¹ Ξανθάκης Ν., *Η Αρχιτεκτονική της Κρήτης: Από την αρχαιότητα ως την Τουρκοκρατία*. Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1983, σελ 113-125

5.1.2. Ξύλο

Αξίζει να σημειωθεί ότι το δεύτερο σημαντικότερο υλικό στην κατασκευή ήταν το ξύλο και χρησιμοποιούνταν περισσότερο για την κατασκευή των δωματών, των πατωμάτων αλλά και για την κατασκευή των παραθύρων και των θυρών. Παρόλα αυτά, θεωρείται πιο κοστοβόρο υλικό μιας και υπήρχε περιορισμένη διαθεσιμότητα στην Κρήτη και αυτό είχε ως αποτέλεσμα την περιορισμένη χρήση του.⁴²

Ξύλινη διαδοκίδωση οροφής

⁴² <https://www.incrediblecrete.gr/en/architecture/>

5.1.3. Ασβεστοκονίαμα (Κονίαμα) & επίχρησμα

Ως θεμελιώδες συνδετικό υλικό στις λιθοδομές χρησιμοποιούνταν το ασβεστοκονίαμα. Η χρήση του ενίσχυε κατά πολύ όχι μόνο την αντοχή του κτιρίου αλλά και την συνολική δομική συμπεριφορά του. Αφού το κονίαμα, συνέδεε τις πέτρες μεταξύ τους, βελτιώνοντας την σταθερότητα της εκάστοτε κατασκευής. Επιπλέον η χρήση ασβεστοκονιάματος ενισχύει την προστασία από την υγρασία και την διάβρωση των τοιχοποιιών. Εκτός από κονίαμα χρησιμοποιούνταν και εξωτερικό επίχρησμα στις κατοικίες για την επιπλέον ενίσχυσή τους από τα καιρικά φαινόμενα αλλά και για στατικούς λόγους. Στην Κίσαμο υπάρχει υγρό και ταυτόχρονα ξηρό κλίμα εξαιτίας της παράκτιας ζώνης, επομένως αποτέλεσε πρόκληση η προστασία των κτιρίων από την υγρασία.⁴³

Υπολείμματα κονιάματος εσωτερικά και εξωτερικά των κατοικιών

5.1.4. Πηλός και λάσπη

Ο πηλός και η λάσπη τοποθετούνταν ευρέως στα χτίσματα των χαμηλότερων κοινωνικών στρωμάτων και θεωρούνταν από τα πιο πρόχειρα υλικά. Η χρήση της λάσπης εξαρτιόταν κυρίως από το χαμηλό κόστος αλλά και την ταχύτητα της ολοκλήρωσης του έργου, διότι είναι υλικά ταχείας επεξεργασίας, χωρίς μεγάλη τεχνογνωσία. Αυτό αποτέλεσε βασικό παράγοντα κυρίως στις αγροτικές περιοχές, που διέθεταν περιορισμένους πόρους. Ακόμα παρουσιάζονται αυξημένες θερμομονωτικές ιδιότητες, διατηρώντας το εσωτερικό κλίμα σταθερό κατά τους θερινούς αλλά και τους χειμερινούς μήνες αντίστοιχα. Αυτό ήταν ιδιαίτερα σημαντικό για την αντιμετώπιση των κλιματικών συνθηκών της Κρήτης.⁴⁴

Κονίαμα από πηλό για την αρμολόγηση των λίθων

⁴⁴ Telford, Michael J. R. H. *Greek Rural Houses: Architecture, Settlement and Social Structure*. London: British Archaeological Reports, 2006

5.1.5. Κεραμίδια

Σε μεταγενέστερη φάση, ξεκίνησε η χρήση κεραμιδιών και ήταν στοιχείο απαραίτητο στην ολοκλήρωση της κατασκευής, αφού εξασφάλιζε την προστασία από τις καιρικές συνθήκες. Επίσης προστάτευε από την υγρασία, από τις βροχές αλλά και από το χιόνι. Κατασκευάζονταν από πηλό και παρουσίαζαν μεγάλες αντοχές σε διάρκεια χρόνων. Κατά την περίοδο της Ενετοκρατίας, η μορφή τους ήταν πιο σύνθετη, ενώ κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας υπήρχε πιο απλή μορφή.⁴⁵

Κατοικία στον οικισμό Λουπασιανά

⁴⁵ <https://www.cretan-ceramics.gr/el/%CE%BA%CE%B5%CF%81%CE%B1%CE%BC%CE%B9%CE%BA%CE%AE>

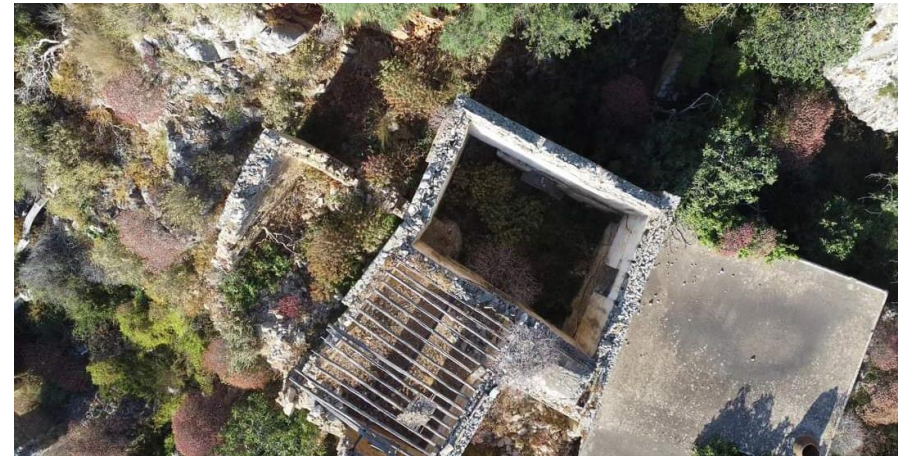
5.2 Χαρακτηριστικά γνωρίσματα της παραδοσιακής κρητικής αρχιτεκτονικής

Ο χαρακτήρας του κρητικού παραδοσιακού σπιτιού δικαιολογείται από την τραχύτητα του χώρου αλλά και της ζωής. Το βουνό, πηγή ζωής και καταφύγιο, οι συνεχείς επαναστάσεις και καταστροφές έκαναν τον Κρητικό να μην πιστεύει στη μονιμότητα του κτίσματος του. Αναγκασμένος να ξαναχτίζει από την αρχή πάνω στα ερείπια το σπίτι του, το χτίζει με έναν τρόπο γρήγορο, σχεδόν πρόχειρο, λιτό και απέραντο, δίνοντάς του έτσι τον χαρακτήρα του προσωρινού.

Σε όλα σχεδόν τα κτίρια υπάρχουν κοινά χαρακτηριστικά γνωρίσματα της κρητικής αρχιτεκτονικής. Η δόμηση των οικισμών είναι πυκνή, με στενά περάσματα. Μεγάλο μέρος των κατοικιών είναι ενωμένο μεταξύ τους κατά τέτοιο τρόπο, ώστε η επικοινωνία από το ένα σπίτι στο άλλο, μέσω δωματίων, να καθίσταται εύκολη για περιπτώσεις αναγκαστικής διαφυγής.

Η πιο πρωτόγονη και λιτή μορφή του παραδοσιακού σπιτιού είναι το μονόχωρο, με το χωμάτινο δάπεδο, τη στέγη από ξύλα και το ξύλινο πατάρι για ύπνο, με θαυμαστή οικονομία χώρου και οργάνωσης. Στη συνέχεια, το μονόχωρο εξελίχθηκε με την προσθήκη ενός ακόμα ορόφου, όπου το ισόγειο χρησιμεύει είτε για τον σταβλισμό των ζώων είτε ως αποθηκευτικός χώρος ή ακόμα και για τη διαμονή της

οικογένειας. Αυτός ο τύπος διώροφου σπιτιού, που είναι και ο πιο διαδεδομένος, συχνά διαθέτει και συμπληρωματικούς βοηθητικούς χώρους γύρω από την αυλή του. Με την προσθήκη επιπλέον χώρων συνεχίστηκε η εξέλιξη του παραδοσιακού σπιτιού, φτάνοντας στο γνωστό καμαρόσπιτο με τα πέτρινα τόξα και τη μεγαλύτερη άνεση, καθώς και στο διώροφο σπίτι σε μορφή «Γ». Το κατεχορήν υλικό κατασκευής είναι η πέτρα για τα κατακόρυφα φέροντα στοιχεία και το ξύλο για τα οριζόντια.⁴⁶

Κάτοψη κατοικίας σε μορφή "Γ"

Διώροφο σπίτι σε μορφή "Γ"

⁴⁶ <https://sentoukitisgiagias.club/21222/>

Καμαρόσπιτο με τα πέτρινα τόξα

5.2.1 Κατακόρυφα φέροντα στοιχεία

Βασικό στοιχείο δόμησης είναι οι λιθοδομές, με πάχος από 50 μέχρι 70 εκατοστά. Αποτελούνται συνήθως από δύο γραμμικές σειρές ακανόνιστων λίθων, όπου το κενό ανάμεσά τους συμπληρώνεται με μικρότερες πέτρες. Εσωτερικά και εξωτερικά υπήρχε επίχρισμα από άμμο και ασβέστη ή, παλαιότερα, από πηλό. Στις γωνίες τοποθετούνται γωνιόλιθοι σε εναλλάξ σχηματισμούς, ενώ τα εσωτερικά χωρίσματα γεφυρώνονται με καμάρες.⁴⁷

Τοιχόπαχο 55 εκατοστών

Εσωτερικό που γεφυρώνεται με καμάρες Τοιχόπαχο 60 εκατοστών

5.2.2 Οριζόντια φέροντα στοιχεία

Στα παλαιότερα κτίσματα χρησιμοποιούνταν δοκάρια, τα οποία στην πλειονότητά τους ήταν κορμοί από ελιές, κυπαρίσσια ή άλλα τοπικά δέντρα, με απόσταση μεταξύ τους περίπου 1 μέτρο, ενώ οι άκρες τους πακτώνονταν στον τοίχο. Αμέσως από πάνω τοποθετούνταν μικρότερα ξύλα ή καλάμια σε κάθετη διάταξη ως προς τα δοκάρια. Στη συνέχεια, τοποθετούνταν σχίζες ή κλαδιά από θάμνους και ενίοτε φύκια. Έπειτα ακολουθούσε η στρώση με πατημένο χώμα. Για την τελική επίστρωση, χρησιμοποιούσαν χώμα από κομόλιθο και λεπίδα, που δεν επέτρεπαν στο νερό να εισχωρήσει μέσα στην κατοικία.

5.2.3 Το Καμαρόσπιτο

Χαρακτηριστικό της κρητικής αρχιτεκτονικής είναι το καμαρόσπιτο. Το καμαρόσπιτο αποτελεί ίσως το σήμα κατατεθέν των παραδοσιακών κτισμάτων της Κρήτης αλλά και της Κισάμου. Είναι μια τοξωτή κατασκευή που, πέρα από τον συνδετικό χαρακτήρα που προσδίδει στο κτίριο ενώνοντας τον χώρο, έχει και στατικό ρόλο. Η κατασκευή της γίνεται από άριστα πελεκημένες πέτρες, με σημαντικότερη την τελευταία στην κορυφή, που «κλειδώνει» την κατασκευή και ονομάζεται κλείδα. Η καμάρα χωρίζει νοητά το σπίτι σε χώρους ανάλογα με τη χρήση τους. Τα τέσσερα σημεία που δημιουργούνται ονομάζονται σπάλες, και κάθε σπάλα αντιπροσωπεύει μια λειτουργία μέσα στο σπίτι (μαγείρεμα, ύπνος, αποθήκη κ.λπ.).

Καμαρόσπιτο στις Βρύσες

5.2.4 Τα ανοίγματα

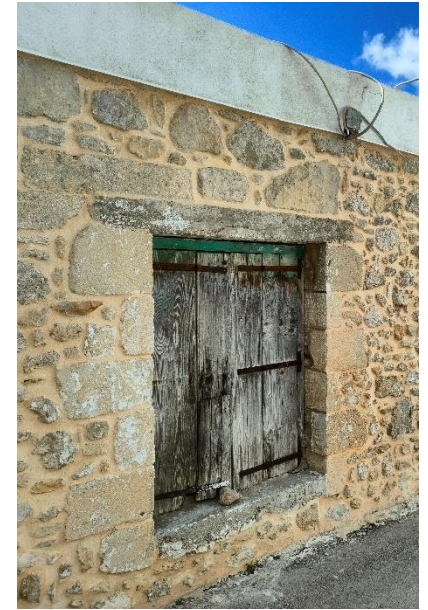
Ελλείψει υαλοστασίων, τα ανοίγματα ήταν μικρά. Τα πρέκια των ανοιγμάτων κατασκευάζονταν συνήθως από έναν χοντρό κορμό ή από λαξευμένη πέτρα, και πακτώνονταν μέσα στην τοιχοποιία. Τα ανοίγματα ήταν ορθογωνικά ή τοξωτά, και τα κουφώματα ήταν ξύλινα. Αποτελούνταν από φαρδιές σανίδες, που συνδέονταν μεταξύ τους στην εσωτερική πλευρά με τραβέρσες. Στερεώνονταν με μεταλλικούς μεντεσέδες, οι οποίοι ήταν πακτωμένοι στην εσωτερική πλευρά του πέτρινου τοίχου. Οι πόρτες μπορούσαν να είναι είτε μονόφυλλες με πανωπόρτι στην κορυφή, είτε δίφυλλες με φεγγίτη ψηλά. Στα παράθυρα τοποθετούσαν οριζόντια ή κάθετα σίδερα στερεωμένα στον τοίχο (σιδεριές). Οι πόρτες έκλειναν με κλειδαριές από έξω και με ξύλινο ή σιδερένιο μάνταλο από μέσα (μπεράτης).

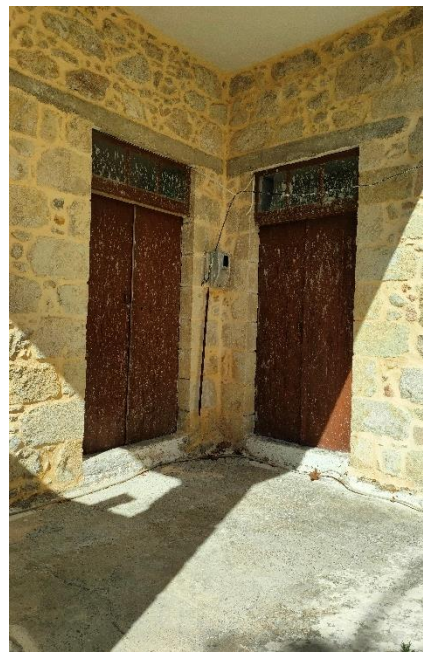
Σωσμένα ανοίγματα κατοικίας στους Αγίους Πάντες

Κλειδαριά

μεταλλικοί μεντεσέδες παντζουριών

Ξύλινα παντζούρια και φεγγίτης πάνω από την πόρτα

5.2.5 Οι κλίμακες (σκάλες)

Οι σκάλες ήταν το κατεξοχήν συνδετικό στοιχείο των υψομετρικών διαφορών. Συνήθως ήταν εξωτερικού τύπου και πιο σπάνια ξύλινες εσωτερικές. Οι εξωτερικές σκάλες ήταν στιβαρές, με πέτρινη κατασκευή, συνήθως ευθύγραμμες και πακτωμένες στον τοίχο. Πολλές φορές, οι ανάγκες στήριξης της κατασκευής, αλλά και η οικονομία υλικών, επέβαλλαν την επιλογή τόξων (μικρών καμάρων) ή απλών εσοχών, ώστε να δημιουργούνται χώροι που χρησίμευαν ως αποθηκευτικοί (για εργαλεία, ξύλα, μικρά οικόσιτα ζώα).

Παραδείγματα από σκάλες

5.2.6 Το εσωτερικό της κατοικίας

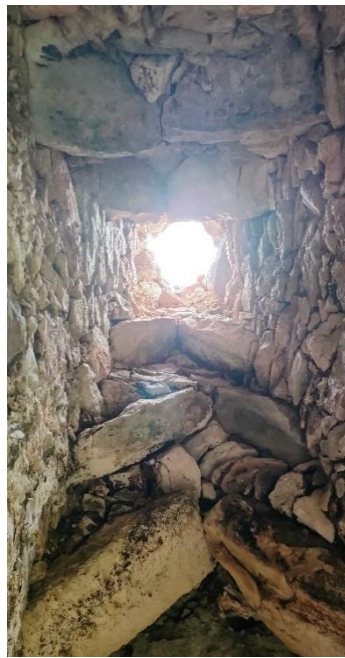
Όπως ειπώθηκε σε προηγούμενη ενότητα, το αγροτικό παραδοσιακό σπίτι ήταν εξαιρετικά λιτό, χωρίς περιττά στολίδια και χωρίς ιδιαίτερη διακόσμηση. Ήταν φτιαγμένο έτσι ώστε να εξυπηρετεί την απλή και λιτή ζωή των ενοίκων του. Στο εσωτερικό των παραδοσιακών σπιτιών υπήρχε το τζάκι, χτισμένο από πορόλιθο, που περιλάμβανε το πυρομάχι και τον φούρνο. Κάποιες φορές υπήρχε και πέτρινο πεζούλι, που χρησίμευε ως καθιστικό δίπλα στο τζάκι. Ο καπνός έφευγε από την καμινάδα, η οποία ονομαζόταν "ανηφοράς". Το τζάκι ήταν πολύ σημαντικό στοιχείο του σπιτιού, αφού χρησίμευε για το καθημερινό μαγείρεμα στο πυρομάχι, το ψήσιμο του ψωμιού στον φούρνο, καθώς και για τη θέρμανση του σπιτιού. Διάφορες εσοχές στον τοίχο χρησιμοποιούνταν για την τοποθέτηση αντικειμένων. Χαρακτηριστική είναι η θέση της λαϊνας (λαϊνοστάτης ή λαϊνοθέστρα), η εσοχή για τον μαστραπά (κανάτα), η εσοχή για την τοποθέτηση του λύχνου ή αργότερα της λάμπας. Επίσης, διάφορες άλλες εσοχές ή πλάκες που προεξείχαν χρησίμευαν για την τοποθέτηση αντικειμένων. Μια μεγαλύτερη εσοχή, που έκλεινε με ξύλινα πορτάκια, χρησίμευε ως ερμάριο (ντουλάπι).

Εσοχή για ερμάριο

Τζάκι

Καμινάδα

Τζάκι

Θέση μαστραπά

Λαϊνοθέστρα και δίπλα του το τζάκι με τον ανηφορά

Λαϊνοθέστρα

5.2.7 Το εξωτερικό του σπιτιού

Εξωτερικά των σπιτιών παρατηρούμε πλάκες που προεξέχουν (για τοποθέτηση αντικειμένων) και εσοχές (σκαλοθυρίδες). Αυτές οι εσοχές έμεναν μετά την αφαίρεση των δοκαριών που χρησίμευαν ως σκαλωσιές για την κατασκευή του σπιτιού και του δώματος (εξ ου και το όνομά τους, σκαλοθυρίδες). Τα νερά της βροχής από το δώμα έπεφταν από τις κουτσουνάρες (υδρορροές), που μπορεί να ήταν λαξευτές πέτρες που προεξείχαν από το δώμα ή πηλίνα κοίλα κομμάτια. Οι προαύλιοι χώροι των κατοικιών διαθέτουν χαλαρά όρια μεταξύ τους, είτε με χαμηλά λιθόκτιστα στηθαία είτε με σιδερένια πλέγματα. Στα περισσότερα κτίσματα δεν οριοθετούνταν ο εξωτερικός χώρος, δίνοντας την εντύπωση μιας ενιαίας αυλής για όλους, που έμοιαζε περισσότερο με δημόσιο χώρο. Επίσης, στους προαύλιους χώρους παρατηρούνται πολλές φορές μικρότερα σπιτάκια που είχαν χρήση αποθήκης ή φύλαξης ζώων. Τα πατητήρια επίσης είναι ένα χαρακτηριστικό του εξωτερικού χώρου των παραδοσιακών κατοικιών.

Κοινόχρηστες αυλές μεταξύ των κατοικιών

Ξυλότρυπες

Εξωχή πέτρας
εξωτερικά

6. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Εξερευνώντας τους τόπους των παραδοσιακών οικισμών, παρατηρούμε ότι ο άνθρωπος με ελάχιστα τεχνικά μέσα και έλλειψη τεχνικής κατάρτισης κατάφερε να δημιουργήσει μια αδρή αρχιτεκτονική που ανταποκρινόταν πλήρως στις εκάστοτε ανάγκες του τρόπου ζωής του, αλλά ταυτόχρονα να διαλέγεται με το περιβάλλον. Κάποιος εύκολα μπορεί να διαπιστώσει πως αυτή η αρχιτεκτονική, με τη χρήση τοπικών υλικών που υπάρχουν ελεύθερα στο φυσικό τοπίο, συνυπάρχει απόλυτα με τον περιβάλλοντα χώρο και ότι οι σχέσεις των στοιχείων των κτιρίων και των ανθρώπων ήταν αρμονικές.

Οι αλλοιώσεις των παραδοσιακών κτισμάτων στον πολεοδομικό ιστό του χωριού είναι μεγάλες, έχοντας υποστεί μετατροπές, προσθήκες, κατεδαφίσεις κ.ά. Ωστόσο, υπάρχει ακόμα υλικό που θα μπορούσε να αναβιώσει. Τελικός στόχος είναι η βιωσιμότητα των παραδοσιακών αυτών οικισμών και η διατήρηση του παραδοσιακού χαρακτήρα τους, αλλά και του ύφους τους (συμπεριλαμβανομένου και του τοπίου).

Η επιστροφή στις πρωταρχικές παραδοσιακές μορφές λειτουργίας των οικισμών δεν αποτελεί επιλογή για όλους. Η χρήση, λοιπόν, σύγχρονων εργαλείων για την επίτευξη αυτού του στόχου είναι μονόδρομος, και η εύρεση νέων και εξειδικευμένων τρόπων ένταξης κάθε οικισμού στο νέο περιβάλλον είναι αναγκαία. Η ερήμωση και εγκατάλειψη πολλών οικισμών, καθώς και η εξαφάνιση της μοναδικότητάς τους λόγω αλλοιώσεων, συνιστούν

μεγάλο πλήγμα στην συνέχεια της ταυτότητας τόπων και κοινωνιών.

Πάντως, η προσπάθεια βιωσιμότητας των παραδοσιακών οικισμών θα είναι πιο επιτυχής αν επιδιωχθεί, όπου είναι εφικτό, η ενίσχυση δραστηριοτήτων που συνδέονται με τις παραδοσιακές τοπικές δραστηριότητες (γεωργικές, κτηνοτροφικές, παραγωγής και διάθεσης τοπικών προϊόντων) και παραδοσιακών επαγγελμάτων. Με αυτόν τον τρόπο θα ενισχυθεί η προσπάθεια παραμονής μόνιμων κατοίκων σε παραδοσιακούς οικισμούς και παράλληλα θα ενισχυθεί η παραδοσιακή εικόνα τους, η οποία δεν είναι συνδεδεμένη μόνο με το κτιριακό υπόβαθρο, αλλά και με την τοπική ζωή και τα τοπικά ήθη.

Στην προσπάθεια αυτή συγκράτησης των κατοίκων στους παραδοσιακούς οικισμούς και στην ύπαιθρο, αλλά και στην προσέλκυση νέων οικιστών, μπορεί να συμβάλει και η ανάπτυξη του νέου ανερχόμενου τουριστικού μοντέλου, που έχει νέες απαιτήσεις και προσδοκίες.

Μέχρι και σήμερα το υφιστάμενο πρότυπο τουριστικής ανάπτυξης βασίζεται στο μαζικό οργανωμένο τουρισμό. Όμως ο παράκτιος παραθεριστικός τουρισμός της χώρας μας ως πρότυπο ανάπτυξης δεν μπορεί να ικανοποιήσει πλέον όλες τις νέες απαιτήσεις της τουριστικής «πελατείας». Επιπροσθέτως, τα τελευταία χρόνια παρατηρείται στροφή της τουριστικής ζήτησης προς νέα προϊόντα που προσφέρουν ποιότητα,

ιδιαιτερότητα και νέες εμπειρίες. Το τουριστικό κοινό επιθυμεί να επισκέπτεται τους παραδοσιακούς οικισμούς που είναι βασισμένοι πάνω στη σημασία της κληρονομιάς τους, του τοπίου τους και της οικολογίας τους. Δηλαδή αυτό το νέο μοντέλο τουρισμού ευνοεί την προτίμηση προς νέους λιγότερο καθιερωμένους τουριστικούς προορισμούς. Τα οφέλη από την προώθηση αυτού του εναλλακτικού-πολιτιστικού τουρισμού είναι πολλά και σημαντικά για την ανάπτυξη ενός τόπου και την προστασία και τη διατήρηση της πολιτιστικής του ταυτότητας. Είναι μια αξιόλογη «εγγύηση» για την προοπτική αναβίωσης και ανάπτυξης των παραδοσιακών οικισμών. Βασική προϋπόθεση για να επιτευχθεί η βιωσιμότητα τέτοιων οικισμών εξαρτάται από το πόσο σωστά θα αξιοποιηθούν και από το αν θα προηγηθεί στρατηγικός σχεδιασμός και συντονισμένη προσπάθεια από την πολιτεία, την τοπική αυτοδιοίκηση και την τοπική κοινωνία.

Σίγουρα η προσπάθεια αναβίωσης και αξιοποίησης των παραδοσιακών οικισμών δεν είναι εύκολη υπόθεση. Σε ορισμένες περιπτώσεις, μάλιστα, θα μπορούσε να εξελιχθεί με τέτοιο τρόπο που να θεωρείται και ανεπιθύμητη. Θα πρέπει, λοιπόν, να μετρηθούν καθαρά τα πλεονεκτήματα της προσπάθειας. Επίσης, σημαντικό είναι και το γεγονός ότι τα περισσότερα παραδοσιακά κτίσματα είναι ιδιόκτητα, ιδιαίτερα τα σπίτια. Αυτό φέρνει δυσκολίες συντονισμού μεταξύ των ιδιοκτητών, συνεννόησης και χρηματοδότησης. Από πλευράς πολιτείας, η μέριμνα για

τη διατήρηση, διαφύλαξη και αναβίωση παραδοσιακών οικισμών και κτισμάτων, μέχρι πριν λίγα χρόνια, ήταν φειδωλή έως ανύπαρκτη.

Η Ελλάδα ήταν φημισμένη για τις αρχαιότητες της και σε αυτές δόθηκε το μεγαλύτερο βάρος από την πολιτεία. Είναι όμως πλούσια και σε ανάκτορα, φρούρια, μοναστήρια, εκκλησίες, τζαμιά και παραδοσιακά σπίτια ή παραδοσιακά πολεοδομικά σύνολα. Η λάμψη που ακτινοβολεί η Ελληνική αρχαιότητα ίσως είχε την τάση να εκτρέπει την προσοχή από τα μεταγενέστερα «μνημεία», όχι μόνο γιατί θεωρήθηκαν ίσως μικρότερης αξίας αλλά και επειδή ίσως αντιμετωπίστηκαν ως μαρτυρίες ενός δύσκολου και ενίοτε πικρού παρελθόντος.

Προϋπόθεση της προστασίας της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς είναι πάνω από όλα η παιδεία και η ενημέρωση. Η αξία αυτής της κληρονομιάς πρέπει να περάσει στη συνείδηση όλων και ιδιαίτερα στη συνείδηση των νέων ανθρώπων που δεν έχουν μνήμες από τις ρίζες τους και ο μόνος τρόπος για να τις γνωρίσουν και να τις διαφυλάξουν είναι τα «μνημεία» αυτά. Παράλληλα, η πολιτεία να δώσει στους κατοίκους τις απαραίτητες παροχές «υγεία, παιδεία, επικοινωνία» για την ποιότητα της ζωής στην ύπαιθρο και στους απομακρυσμένους οικισμούς. Ο προστατευόμενος χώρος δεν πρέπει να γίνει μια σκηνογραφία για τον τουρισμό αλλά να είναι ένας ζωντανός οργανισμός με αξιοποίηση και άλλων

δραστηριοτήτων που στον συγκεκριμένο τόπο έχουν τις προοπτικές να αναπτυχθούν.

Γιατί, όπως λέει ο Ν. Σκουτέλης: «Περισσότερο ωστόσο ευελπιστούμε ότι μέσα από την ενδελεχή έρευνα μπορεί να αναδυθεί ένα μοντέλο χωρικής οργάνωσης, ικανό να συνεισφέρει στον σύγχρονο χωροταξικό σχεδιασμό. Γεωμορφολογία, κτηνοτροφία και καλλιέργειες, διοικητική οργάνωση, δρόμοι, άμυνα και οικοδομική τέχνη αποδίδουν την ιστορία των εγκαταστάσεων ως σύνολο διαδράσεων του τόπου με τους ανθρώπους. Αυτές οι αλληλεπιδράσεις διαμορφώνουν το πλαίσιο της ζωής στην ύπαιθρο, εκεί όπου από στιγμή σε στιγμή θα μπορούσαμε να επιστρέψουμε με την κατασταλαγμένη ωστόσο εμπειρία του πολίτη του κόσμου, διότι, σύμφωνα με τον Fernando Pessoa:

«Από εκείνο το χωριό, λόγω του μικρού μεγέθους του
μπορείς να δεις ένα μεγαλύτερο μέρος του κόσμου,
παρά από την πόλη.

Και γι' αυτό το χωριό είναι μεγαλύτερο της πόλης.

Επειδή εδώ έχω τη διάσταση αυτού που βλέπω

και όχι τη διάσταση του ύψους μου.»⁴⁸

Η θέση αυτή του Pessoa μοιάζει να περιγράφει τη σύγχρονη συνθήκη, όχι βέβαια μόνο των Κρητικών, αλλά και όλων των Ελλήνων, τη διάθεση του σαββατοκύριακου για επιστροφή στο χωριό των παππούδων, στον κατ' εξοχήν χώρο αναστοχασμού της ταυτότητας, της δυνατότητας για συνύπαρξη, της πραγματικής ζωής.»

⁴⁸ (Σκουτέλης Ν. ΚΡΗΤΗ – Οι οικισμοί της υπαίθρου, εκδόσεις Πολυτεχνείου Κρήτης, Χανιά 2020, σ. 162)

Βιβλιογραφία και διαδικτυακές πηγές

Basilicata, F. (1994). Το Βασίλειον της Κρήτης [The Realm of Crete] – Cretae Regnum. Ηράκλειο: Μικρός Ναυτίλος – Δημοτική Βιβλιοθήκη – LUCC Κρήτη

http://oceanis.lib.teipir.gr/xmlui/bitstream/handle/123456789/397/pol_00771.pdf?isAllowed=y&sequence=1

<https://dspace.lib.ntua.gr/xmlui/handle/123456789/38788>

<https://dspace.lib.ntua.gr/xmlui/handle/123456789/38788>

https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%94%CE%AE%CE%BC%CE%B9%CF%82_%CE%9A%CE%B9%CF%83%CF%83%CE%AC%CE%BC%CE%BF%CF%85

https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%A0%CE%BB%CE%AC%CF%84%CE%B1%CE%BD%CE%BF%CF%82_%CE%9A%CE%B9%CF%83%CF%83%CE%AC%CE%BC%CE%BF%CF%85_%CE%A7%CE%B1%CE%BD%CE%AF%CF%89%CE%BD

<https://ikee.lib.auth.gr/record/113686/files/Binder1.pdf>. (n.d.). Retrieved from <https://ikee.lib.auth.gr/record/113686/files/Binder1.pdf>

https://repo.lib.duth.gr/jspui/bitstream/123456789/16597/1/SpyridakisG_2019.pdf

<https://ret-anadromes.blogspot.com/2021/05/blog-post.html>

<https://www.britannica.com/place/ancient-Greece/The-Olympic-Games>

<https://sadentrepese.blogspot.com/>

https://www.researchgate.net/publication/333321282_2015_A_Tale_of_Two_Cretan_Cities

https://www.worldhistory.org/Minoan_Civilization/

<https://www.zarpanews.gr/%CF%87%CE%B1%CE%BD%CE%B9%CE%AC-%CF%84%CE%BF-%CF%86%CF%81%CE%BF%CF%8D%CF%81%CE%B9%CE%BF-%CF%84%CE%B7%CF%82-%CE%BA%CE%B9%CF%83%CF%83%CE%AC%CE%BC%CE%BF%CF%85-%CE%BA%CE%B1%CE%B9-%CE%B7-%CE%BA%CE%B1/>

<https://ypen.gov.gr/perivallon/viopoikilotita/diktyo-natura-2000/>

Moorey, C. (2019). A history of Crete. Greece Is

Pashley, R. (1837). Travels in Crete (Vol. 2). London: John Murray

Αναστασάκης μ., Ιστορία της Κισάμου επί Τουρκοκρατίας, Σύλλογος Κισσαμιτών Αττικής "Η Κισσαμος", Αθήνα 1984

Ανδρουλάκης Γ., Η επαρχία Κισάμου μέσα από την ιστορία της Κρήτης (1125 π.Χ.-1922 μ.Χ.), Τυποκρετα, Ηράκλειο 1997

Δετοράκης, Θ. Ιστορία της Κρήτης, 2η έκδοση, Εκδόσεις Μύστις, Ηράκλειο, 1990

Ελλάδα. Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων. (2008). Η Οθωμανική Αρχιτεκτονική στην

Ελλάδα. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού, Διεύθυνση
Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων

Λαγόπουλος Αριστείδης, Οι παραδοσιακοί οικισμοί στην
Ελλάδα, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, 1993

Μποζινέκη-Διδώνη Π., Ελληνική παραδοσιακή αρχιτεκτονική,
Εκδόσεις Μέλισσα, Κρήτη, 1985

Συμβούλιο της Επικρατείας (ΣΤΕ). Αποφάσεις σχετικές με την
προστασία παραδοσιακών οικισμών. απόφαση ΣΤΕ
512/1985

Φιλιππίδης Δημήτρης, Ελληνική παραδοσιακή αρχιτεκτονική:
Κρήτη, Αθήνα: Εκδόσεις Μέλισσα, 1993, σελ 50-65.

Σκουτέλης Ν. ΚΡΗΤΗ – Οι οικισμοί της υπαίθρου, εκδόσεις
Πολυτεχνείου Κρήτης, Χανιά 2020

Γάσπαρης, Χ. (2001). Από τη βυζαντινή στη βενετική τούρμα
(Κρήτη, 13ος-14ος αι.). Byzantina Symmeikta